

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

**HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA RİVÂYET LAFIZLARININ
KULLANIMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SAMET GENÇ

BURSA – 2022

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

**HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA RİVÂYET LAFIZLARININ
KULLANIMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SAMET GENÇ

Danışman:

Doç. Dr. MUTLU GÜL

BURSA – 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı'nda, 701923029 numaralı Samet GENÇ hazırladığı “Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı” konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, günü saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı

Doç. Dr. Mutlu Gül
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Hüseyin Kahraman
Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr.
Fatma Kızıl
Yalova Üniversitesi

../../ ...

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../2022

- 1- Tez Başlığı / Konusu:
- 2- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ... sayfalık kısmına ilişkin, .../.../2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %'dur.
- 3- Uygulanan filtrelemeler:
- 4- Kaynakça hariç
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
- 6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
- 7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

.../.../2022

Adı Soyadı:

Öğrenci No:

Anabilim Dalı: **Temel İslam Bilimleri**

Programı:

Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

16/12/2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

....../....../....

Adı Soyadı:	Samet Genç
Öğrenci No:	701923029
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Hadis Yüksek Lisans
Statüsü:	Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar adı soyadı	Samet GENÇ
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslâm Bilimleri
Bilim dalı	Hadis
Tezin niteliği	Yüksek Lisans Tezi
Mezuniyet tarihi	/...../20....
Tez danışmanı	Doç. Dr. Mutlu GÜL

Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk üç asır içerisinde, rivâyetin unsurlarından biri olan rivâyet lafızlarının kullanımı incelenmiştir. Rivâyet lafızlarının kullanımı; sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn nesilleri ile rivâyet eserlerinin oluşumuna kadar var olan bir diğer nesil olmak üzere toplam dört neslin konu ile alâkalı görüşleri bağlamında incelenmiştir. Rivâyet lafızlarının kullanımı konusunda titiz davrananlar ile bu hususta daha mütesâhil davrananlar tespit edilmeye gayret edilmiştir. Rivâyet lafızlarının kullanılmaya başlaması ve yaygınlaşması sürecinde varsa hoca/talebe etkileşimleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde rivâyet lafızlarının kullanımındaki gelişime paralel olarak ortaya çıktığı düşünülen bilinçli “an‘aneleştirme” meselesi ele alınmıştır. ‘An‘aneleştirme olarak isimlendirilen bu durumun sebeplerine değinilerek Buhârî’nin *es-Sahîh’inde* bulunan bir grup isnâd üzerinden bunun varlığı gösterilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Edâ sigaları, edâ lafızları, rivâyet lafızları, isnâd, râvî, rivâyet

ABSTRACT

Name & surname	Samet GENÇ
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Islamic Sciences
Subfield	Hadith
Degree awarded	Master
Date of degree awarded	/...../20....
Supervisor	Doç. Dr. Mutlu GÜL

The Use of Forms of Transmission in the Centuries of Narration

This study consists of two parts. In the first chapter; at the first three centuries, the use of forms of transmission, which is one of the elements of the narration is examined. Use of forms of transmission has been examined in the context of the views of a total of four generations including the companions, the Tabiun, etbäu't-Tâbiîn generations, and another generation that existed until the formation of the narrated works. It has been tried to identify those who are meticulous and softer about narrate sigas. It has been tried to determine the teacher/student interactions during the process of starting to use and spreading narrate sigas.

In the second part of the study, the issue of conscious ‘an‘anaization, which is thought to have emerged in parallel with the development in the use of forms of transmission, is discussed. By mentioning the reasons for this situation, which is called ‘an‘analization, it is tried to show the existence of an'analization through a group of isnâds in Bukhari's as-Sahih.

Keywords: Form of transmission, form of performance, chain of transmitter, narrator, transmission, narration

KISALTMALAR

b. : İbn

bnt. : Binti

bkz. : Bakınız

bsk. : Baskı

çev. : Çeviren

h. : Hicrî

Hz. : Hazreti

ö. : Ölüm tarihi

r.a. : Radıyallahu anh

s. : Sayfa

s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

ts. : Tarihsiz

ÖNSÖZ

Hadisin iki önemli unsurundan biri olan isnâd, hadis ilminde farklı açılardan incelenmiş ve bir rivâyetin sıhhatini tespitinde en önemli kriter olarak kabul edilmiştir. Hadislerin aktarılması aşamasında bir güvenlik tedbiri olarak kullanılmaya başlanan isnâd, zaman içerisinde çeşitli güvenlik açıklarının tespit edilmesi ile geliştirilmiş ve İslam ilim dünyasına has bir özellik olarak tarihe geçmiştir.

İsnâd yapısı bakımından iki kısımda incelenebilir. Bunlardan ilki râvî isimleri, ikincisi hadisin ittisâl ve inkıtâyı da kapsayan rivâyet lafızlarıdır (sigalar). Rivâyet lafızları hadis usulünün bir konusu olarak ele alınmış, her lafzın delâlet ettiği mana ve hüküm tespit edilmeye çalışılmıştır. Rivâyet ilimlerinin gelişimi tabii bir seyir izlediği gibi edâ lafızları da bu doğal gelişim seyrine tabi olmuştur. Hadis bilginlerinin bu konudaki tutumları yeknesak bir görüntü arz etmemekle birlikte konu rivâyet asırlarında çeşitli bakımlardan daima gündemde kalmıştır. Çalışmada ele alınması hedeflenen konu, rivâyet lafızlarının ilk üç asırdaki kullanımının tarihi seyrini usûl eserlerindeki bilgilerden hareketle göstermek olacaktır.

Bu çalışma; giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde; çalışmanın konusu, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölüm, rivâyet lafzı kullanımı “ashâb”, “tabiûn”, “etbâut-tabiîn” ve bir sonraki tabakaya mensup muhaddisler’in görüşleri şeklinde gruplandırılarak ele alınmıştır. Böylece rivâyet lafzı kullanımının, rivâyet tarihi bağlamındaki gelişim seyrinin gözlenebilmesi amaçlanmıştır. Bu yapılırken hadis usûlü eserlerindeki konu ile alakalı kabuller aktarılmıştır. Tabakalar içerisinde ele alınan râvîler, rivâyet lafızları konusundaki tutumlarına göre, “titiz olanlar” ve “mütesâhil davrananlar” şeklinde kategorize edilerek sunulmaya gayret edilmiştir. Titizliğin ve tesâhülün boyutları ve nedenleri de tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde; bazı muhaddislerce senedlerin bir kısmında, rivâyet lafızlarının çeşitli gerekçelerle ‘an‘aneleştirilmiş olduğu iddiasına yer verilmiştir. Ancak söz konusu tasarrufun hangi râvî ya da râvîlerce gerçekleştirilmiş olabileceğini tespit etmek, tezimizin boyutlarını aşacağı için bunun tespitinde çok değinilmemiştir. Bu bağlamda söz konusu ‘an‘aneleştirme iddiası, Buhârî’nin *es-Sahîh* isimli eserindeki bir grup sened üzerinden karşılaştırmalı olarak gösterilmeye gayret edilmiştir.

Tez konumun belirlenmesi ve tezimin yazılması aşamalarında yol göstericiliğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mutlu GÜL beyefendiye teşekkürü bir borç bilirim. Tezimin çeşitli aşamalarında desteğine başvurduğum kıymetli Arş. Gör. Mehmet ANGAY hocama, tez yazım sürecinde manevi desteğini esirgemeyen kıymetli dostlarım Faruk YÜKSEL, Fadıl Sami KOÇAK ve Arş. Gör. Talha ÖZDEMİR'e de şükranlarımı sunarım. Sürecin her anında desteğini esirgemeyen kıymetli eşim Emine GENÇ'e de ayrıca müteşekkirim.

Samet GENÇ

BURSA - 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
GİRİŞ	1
KONU, YÖNTEM ve KAYNAKLAR.....	1
A. KONU ve YÖNTEM	2
B. KAYNAKLAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. RİVAYET LAFIZLARININ KULLANILMAYA BAŞLANMASI VE YAYGINLAŞMASI

1.1. EDÂ LAFIZLARININ ASHÂB TABAKASINDA KULLANIMI.....	6
1.1.1. Ashâb Döneminde Yaygın Olarak Kullanılan Sigalar	11
1.1.1.1. Doğrudan Semâa Delâlet Eden Sigalar	11
1.1.1.2. Doğrudan Semâa Delâlet Etmeyen Sigalar	13
1.1.2. Sahâbe Mürseli ile Siga Kullanımı Arasındaki İlişki.....	14
1.1.3. Ebû Hüreyre'nin Siga Kullanımına Dair Bazı Görüşler	16
1.2. RİVÂYET LAFIZLARINDA SİSTEMLEŞMEYE GEÇİŞ.....	18
1.3. EDÂ LAFIZLARININ TÂBÎÛN TABAKASINDA KULLANIMI	21
1.3.1. RİVÂYET LAFZI KULLANIMI HUSUSUNDA TİTİZ DAVRANAN TABÎÎLER	22
1.3.1.1. Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713)	23
1.3.1.2. İbn Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729)	24

1.3.1.3. İbn Ebî Müleyke (ö. 117/735).....	24
1.3.1.4. Katâde b. Di‘âme (ö. 117/735).....	24
1.3.1.5. İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742).....	25
1.3.1.6. Ebû Sa‘îd Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî el-Harrânî (ö. 127)	25
1.3.1.7. Hişam b. ‘Urve (ö. 146/763)	26
1.3.1.8. Abdülmelik b. Abdülazîz İbn Cüreyc (ö. 150/767).....	26
1.3.2. RİVÂYET LAFZI KULLANIMI HUSUSUNDA MÜTESÂHİL	
DAVRANAN TÂBİ‘ÎLER	27
1.3.2.1. Hasen el-Basrî (ö. 110/728)	27
1.3.2.2. ‘Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732)	28
1.3.2.3. İshak b Râşid el-Cezeri el-Harrâni (ö 138/755)	29
1.3.2.4 Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit (ö. 150/767)	29
1.3.3. DEĞERLENDİRME.....	30
1.4. EDÂ LAFIZLARININ ETBÂ‘U’T-TÂBİ‘ÎN TABAKASINDA KULLANIMI	31
1.4.1. RİVÂYET LAFIZLARININ KULLANIMINDA TİTİZLİK GÖSTEREN	
ETBÂU’T-TÂBİÎ.....	33
1.4.1.1. el-Evzâ‘î (ö. 157/774)	33
1.4.1.2. Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776).....	35
1.4.1.3. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778).....	37
1.4.1.4. Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797)	38
1.4.1.5. Gunder el-Hüzelî (ö. 193/809)	39
1.4.1.6. Mahled b. Yezîd el-Harrânî (ö. 193/808).....	40
1.4.1.7. Vekî‘ b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî (ö. 197/812).....	40
1.4.1.8. Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Misrî (ö. 197/813).....	41
1.4.1.9. Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân (ö. 198/813)	43
1.4.1.10. Behz b. Esed el-Basrî (200/815)	43
1.4.1.11. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi‘î (ö. 204/820).....	44
1.4.1.12 Bişr b. Bekr (205).....	45
1.4.1.13. Muhammed b. Abdillâh b. el-Müsennâ (ö. 215/830).....	45
1.4.2. RİVÂYET LAFIZLARININ KULLANIMINDA MÜTESÂHİL	
DAVRANAN ETBÂ‘Ü’T-TÂBİ‘Î.....	46
1.4.2.1. Hemmâm b. Yahyâ (ö. 164/780).....	46

1.4.2.2. Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)	47
1.4.2.3. el-Leys b. Sa'd b. Abdîrrahmân el-Fehmî (ö. 175/791).....	47
1.4.2.4. Mâlik b. Enes (ö. 179/795).....	48
1.4.2.5. Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795)	50
1.4.2.6. Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)	51
1.4.2.7. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805).....	52
1.4.2.8 Ebû Mu'âviye Muhammed b. Hâzım ed-Darîr (ö.195).....	53
1.4.2.9. Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled en-Nebîl eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 212/828) 54	
1.4.2.10. Haccâc b. Muhammed el-A'ver (ö. 206/821)	54
1.4.2.11. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/826-827)	56
1.4.2.12. Ubeydullah b. Mûsâ b. Bâzâm (ö. 213/828)	57
1.4.3. DEĞERLENDİRME.....	57
1.5. İLK ÜÇ NESİLDEN SONRAKİ NESİLDEN KONU İLE ALÂKALI GÖRÜŞ BİLDİREN MUHADDİSLER.....	58
1.5.1. Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Behrânî (ö. 222/837)	58
1.5.2. Yahyâ b. Ma'in (ö. 233/848).....	60
1.5.3. İshâk b. Râhûye (ö. 238/853)	60
1.5.4. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855).....	60
1.5.6. Ahmed b. Sâlih el-Mısrî (ö. 248)	63
1.5.7. İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899).....	64

İKİNCİ BÖLÜM

2. SENEDLERDE 'AN'ANELEŞTİRME ve BUHÂRÎ'NİN es-SAHÎH İSİMLİ ESERİNDEKİ BİR GRUP SENED ÜZERİNDEN MESELENİN İNCELENMESİ

2.1. SENEDLERİN 'AN'ANELEŞTİRİLMESİ VE SEBEPLERİ.....	66
2.2. BUHÂRÎ'NİN es-SAHÎH'İNDEKİ BİR GRUP İSNADIN RİVÂYET LAFIZLARI BAKIMINDAN MUKAYESESİ	69
2.2.1. "Ameller Niyetlere Göredir" Hadisi	70
2.2.1.1. Mâlik b. Enes Tarîkleri	71
2.2.1.2. Süfyân b. Uyeyne Tarîki	71

2.2.1.3. Süfyân b. Sa‘îd Tarîki	72
2.2.1.4. Hammâd b. Zeyd Tarîkleri	72
2.2.1.5. Abdülvehhâb b. Abdülmecîd Tarîki.....	73
2.2.1.6. Değerlendirme	73
2.2.2. Ebû Hüreyre’nin Çokça Hadis Rivâyet Etmesi İle İlgili Hadis	75
2.2.2.1. Mâlik b. Enes Tarîki.....	75
2.2.2.2. İbrâhîm b. Sa‘d Tarîki	75
2.2.2.3. Süfyân b. Uyeyne Tarîki	76
2.2.2.4. Değerlendirme	76
2.2.3. Hayber Seferi İle Alâkalı Rivâyet	78
2.2.3.1 Mâlik b. Enes Tarîkleri	78
2.2.3.2 Süleyman b. Bilâl Tarîki	79
2.2.3.3 Abülvehhâb b. Abdülmecîd Tarîki.....	79
2.2.3.4 Süfyân b. Uyeyne Tarîkleri	79
2.2.3.5. Hammâd b. Zeyd Tarîki	80
2.2.3.6. Değerlendirme	80
2.2.4. Habbâb b. Eret’in “Biz Resûlullah’la Birlikte, Allah Rızası İçin Medîne’ye Hicret Ettik...” Rivâyeti.....	82
2.2.4.1. Hafs b. Gıyâs Rivâyeti	82
2.2.4.2. Süfyân b. Uyeyne Rivâyetleri	82
2.2.4.3. Süfyân b. Sa‘îd Rivâyetleri	83
2.2.4.4. Yahyâ b. Sa ‘îd Rivâyeti	83
2.2.4.5. Züheyr b. Mu‘âviye Rivâyetleri.....	84
2.2.4.6. Değerlendirme	84
2.2.5. Keler Yemekle İlgili Hadis	86
2.2.5.1. Yûnus b. Yezîd Tarîki	86
2.2.5.2. Ma‘mer b. Râşid Tarîki	86
2.2.5.3. Mâlik b. Enes Tarîki.....	87
2.2.5.4. Değerlendirme	87
2.2.6. Yağa Düşen Fare İle İlgili Hadis.....	89
2.2.6.1. Mâlik b. Enes Tarîkleri	89
2.2.6.2. Süfyân b. Uyeyne Tarîki	89

2.2.6.3. Değerlendirme.....	90
2.2.7. İncelenen İsnâdların Değerlendirmesi.....	91
SONUÇ.....	93
KAYNAKÇA	95

GİRİŞ

KONU, YÖNTEM ve KAYNAKLAR

A. KONU ve YÖNTEM

Hicrî birinci asrın ikinci yarısında isnâdın ortaya çıkışına paralel olarak kullanılmaya başladığı düşünülen edâ sigaları, esasında Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında haberleri ondan nakleden ashâb tabakası için de incelenmeye değerdir. Bu bakımdan konumuzu ilgilendiren ilk tabaka ashâb tabakası olmuştur. Bu tabaka ile alâkalı ele aldığımız ilk husus, ashâb tabakasında en yaygın olan edâ sigalarıdır. Doğrudan semâa delâlet edebilecek edâ sigaların *Kütüb-i sitte* içerisinde tercih ediliş yoğunluğunu tespit edebilmek maksadı ile *el-Mektebetü’ş-Şâmile* isimli program üzerinden bir tarama yapılmış ve sonuçları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ashâb tabakasının ardından tabiûn, etbâu’t-tâbiîn ve onlardan sonra gelen nesil olmak üzere üç nesil üzerinden araştırmaya devam edilmiştir. Bu üç nesil, hicrî üçüncü asırda rivâyet eserlerinin oluşmasından önceki nesiller olup bu kitaplardaki râvî tabakalarını oluşturmaları bakımından konumuzun odak noktasını oluşturmaktadırlar. Söz konusu üç nesil, rivâyet esaslarının belirlendiği ve bu konuda çeşitli görüşlerin ortaya konulduğu yüzyıllarda yaşamışlardır. Bu bakımdan konumuzla alâkalı kurucu fikirleri ortaya koydukları düşünülen ilk üç nesli incelemek önemli görülmüştür. Her bir râvînin edâ sigalarının kullanımı konusundaki görüşleri tespit edilerek aktarılmaya çalışılmıştır. Böylece tabakalar bazında konunun tartışılma yoğunluğunu ve gelişim seyrini izleme fırsatı bulunmuştur.

Tabakalar içerisinde râvîlerin konu ile ilgili görüşleri teşeddüd/tesâhül bakımından incelenecektir. Hoca-talebe ilişkisi bağlamında siga kullanımı üzerinden etkileşimlerin tespitine gayret edilerek rivâyet tarihinin gelişim seyri, konumuz açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu yapılırken usûl eserlerindeki rivâyetler yalnızca hadis tahammül ve edâ metotları ile siga kullanımı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinin ötesinde, hadis rivâyet kriterlerinin tespiti ve gelişimi bağlamında değerlendirilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, senedlerin müntehasında “عن” lafzının yoğunluklu olarak kullanılıyor oluşundaki sebeplerden birinin, “*bilinçli ‘an‘aneleştirme*” olarak isimlendirdiğimiz durum olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, çeşitli kaynaklar taranarak ‘an‘aneleştirmenin varlığına işaret eden rivayetler bulunup değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Buhârî’nin *es-Sahîh* adlı eserinden bir grup isnâd

şçilerek ‘an‘aneleştirmerin rivâyet eserlerindeki yansımaları bu senedler üzerinden gösterilmeye gayret edilmiştir.

B. KAYNAKLAR

Rivâyet lafızlarının çeşitli yönlerden ele alındığı modern çalışmalar bulunmaktadır. Bunların başında Ahmet Yücel’in *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*¹ adlı doktora tezi gelmektedir. Yücel söz konusu çalışmanın bir bölümünde edâ sigalarını, her bir siganın delâlet ettiği edâ-tahammül metodu bağlamında ele almıştır. Rivayet lafızlarının ele alındığı bir diğer çalışma Seyyid Ali Güşen’in *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*² adlı doktora tezidir. Güşen “İkinci Asır Eserlerinin Özellikleri” başlığı altında rivâyet lafızlarını ele almaktadır. Hicrî ikinci asrın ilk yarısında yazılan eserlerde “عن” lafzının yoğunlukta olmasının sebebinin edâ-tahammül metodlarının henüz gelişmemesinden kaynaklandığı şeklinde anlaşılabilecek bir açıklamada bulunarak, bu durumun tedlise neden olması gerekçesiyle etbâu’t-tabiîn neslinden itibaren rivâyet lafızlarında ciddi oranda bir değişimin görüldüğünü belirtmiştir. Mustafa Tatlı tarafından hazırlanan *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*³ isimli doktora tezinde ise konu, “*Tâbiûn Döneminde Tahammül-Edâ Lafızları*” başlığı altında ele alınmıştır. Tatlı tezinde, rivâyet lafızlarında “عن” lafzının kullanılarak ihtisâra gidilmiş olduğundan bahsetmekte fakat çeşitli yönleriyle ihtisârın ele alınmasının tezinin sınırlarını aşacağını söylemektedir. Biz çalışmamızın ikinci bölümünde söz konusu ihtisârı varlığı, nedenleri ve bazı isnâdlardaki tezâhürleri bakımından ele alınmıştır.

Birinci bölümde, rivâyet lafızları ile alâkalı görüş beyan eden muhaddislerin görüşleri daha ziyade mütekaddimûn hadis usûlü eserlerinden Râmhürmûzî’nin *el-Muhaddisu’l-Fâsıl Beyne’r-Râvî ve’l-Vâ’i*⁴ adlı eseri; Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye fî*

¹ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahîyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020).

² Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)* (İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2014) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)).

³ Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 yılları)*; (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)).

⁴ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmûzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl Beyne’r-Râvî ve’l-Vâ’i* (Kahire: Dârü’z-Zehâir, 2016).

'İlmi'r-Rivâye⁵ ve el-Câmi' li Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi⁶ adlı eserleri ile Kâdî 'İyâz'ın el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâyeti ve Takyîdi's-Semâ'⁷ adlı eserinden yararlanılarak tespit edilmiştir. Bunun yanında daha eski kaynaklarda söz konusu rivâyetlerin farklı varyantları ve ilâve bazı bilgiler bulunabilmesi sebebiyle Fesevî'nin Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh'i⁸; İbn Ebî Hayseme'nin et-Târîhu'l-Kebîr el-Ma'rûf bi Târîhi İbn Ebî Hayseme adlı eseri; Ahmed b. Hanbel'in 'İlel'e dair Kitâbu'l-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl⁹ adlı eseri ile hadis ilmine dair kendisine sorulan sorular ve cevapların toplandığı Suâlât¹⁰ eserlerine başvurulmuştur. Böylece rivâyetlerin farklı varyantlarının bir araya getirilerek daha net sonuçlara ulaşmaya çalışmak hedeflenmiştir.

İkinci bölümde 'an'aneleştirmenin sebeplerine dair istifade çalışma Hâlid Mansur Abdullah Düreys'in Mevkîfü'l-İmameyn el-Buhârî ve Müslim min İştirâti'l-Lukyâ ve's-Semâ' fî's-Senedi'l-Mu'an'an Beyne'l-Müteâsirîn¹¹ adlı çalışması olmuştur. Söz konusu durum çeşitli örneklerle genişletilerek ele alınmaya çalışılmıştır. Konuyu daha önce ele alan İbn Rüseyd el-Fihri'nin es-Senenü'l-Ebyen ve'l-Mevridü'l-Em'an fî'l-Muhâkeme Beyne'l-İmameyn fî's-Senedi'l-Mu'an'an¹² isimli eserinden de yararlanılmıştır. Bu bölümde 'an'aneleştirmenin varlığını göstermek maksadıyla seçilen senedler ise Buhârî'nin el-Câmi'u-Sahîh¹³ adlı eserinden seçilmiştir.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn, 2013).

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2007).

⁷ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Kâdî İyâz, *el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâyeti ve Takyîdi's-Semâ'* (Medine: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz, 2017).

⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh* (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410).

⁹ Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-'İlel ve Ma'rifetü'r-ricâl* (Riyad: Dâru'l-Hâncî, 2001).

¹⁰ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed* (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999); İshâk b. İbrâhim b. el-Hâni' en-Neysâbü'rî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. el-Hanbel* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1400).

¹¹ Hâlid Mansur Abdullah Düreys, *Mevkîfü'l-İmameyn el-Buhârî ve Müslim min İştirâti'l-Lukyâ ve's-Semâ' fî's-Senedi'l-Mu'an'an beyne'l-Müteâsirîn* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1997).

¹² İbn Rüseyd el-Fihri, *es-Senenü'l-Ebyen ve'l-Mevridü'l-Em'an fî'l-Muhâkeme beyne'l-İmameyn fî's-Senedi'l-Mu'an'an* (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417).

¹³ Muhammed bin İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min 'Umûri Rasûlillahi ve Sünenihi ve Eyyamih* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2008).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. RİVAYET LAFIZLARININ KULLANILMAYA BAŞLANMASI VE YAYGINLAŞMASI

1.1. EDÂ LAFIZLARININ ASHÂB TABAKASINDA KULLANIMI

Sahâbe rivâyet zincirinin ilk halkası ve genellikle hadisi bizzat Resûlullah'ın ağzından işiten tabakadır. Resûlullah'tan işittikleri veya gördüklerini aktarırken buna açıkça delâlet edecek bazı lafızlar kullanmışlardır. Ne var ki bu konuda bir genelleme yapma imkânı bulunmamaktadır. Ashâb bazı rivâyetleri dolaylı yoldan öğrenmiş, edâ esnasında bunu değişik lafızlarla ifade edebilmiştir. Bazı durumlar ise her iki ihtimale de açıktır. Daha sonraları kullanılan rivâyet lafızlarının asıllarını teşkil ettiğini düşünülen bu kullanımlar önemli görülmektedir.

Bazı durumlarda kullanılan rivâyet lafzından hareketle râvînin sahâbe olup olmadığına dair bilgi sahibi olunabilir. Nitekim râvînin sahâbî olup olmadığı değerlendirilirken, kullandığı rivâyet lafzının dikkate alındığı, kaynaklarda karşılaşılabilen bir durumdur. Seyâbe b. Âsım'ın sahâbîliği ile ilgili İbn Ebî Hâtim'in *Kitâbü'l-Merâsîl*'de babasından naklettikleri buna örnek gösterilebilir. Zira Ebû Hâtim er-Râzî, Seyâbe'nin Hz. Peygamber'den nakilde bulunurken 'أَنْ' ve 'عَنْ' lafızlarını kullanıyor olmasının, onun Peygamber'in (s.a.v.) ashâbından olmadığına delâlet ettiğini söyler.¹⁴ Söz konusu rivâyetler sahâbe rivâyetlerini toplayan ilk kaynaklardan olan İbn Ebî Âsım'ın *el-Âhâd ve'l-mesânî* isimli eserinde, Seyâbe isimli râvînin Hz. Peygamber'den semâını açıkça gösteren 'سمعت' sigasıyla naklolunmuştur.¹⁵ Bu durum söz konusu râvînin sahâbîliği ile ilgili hüküm verirken daha ihtiyatlı davranılmasını gerektiğine işaret etmektedir.

Ashâb genellikle hadisleri bizzat Resûlullah'ın ağzından duymaya gayret etmiştir. Bu konuya önem verdiklerini Abdullah b. Amr'ın *Sahîfetü's-sâdika* ismini verdiği hadis mecmuası ile ilgili "Bu sahifede ben ve Resûlullah arasında tek bir kişi bulunmadan bizzat ondan işittiklerim vardır."¹⁶ şeklindeki ifadesinden anlamak mümkündür. Hanım sahâbîlerin, Hz. Peygamber'in sözlerini daha çok erkeklerin işittiğinden şikâyet ederek kendilerine de onu dinlemek için bir fırsat verilmesini istemeleri bu bağlamda değerlendirilebilecek bir durumdur. Zira Hz. Peygamber, sözlerini bizzat kendi ağzından

¹⁴ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-Merâsîl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn, 2018), 69.

¹⁵ Ahmed bin 'Amr İbn Ebî 'Asım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2003), 275.

¹⁶ Ebu Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabâkâtî'l-Kebîr* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 2/322.

duyabilmeleri için onlara belirli bir gün ayırmıştır.¹⁷ Bu durum da göstermektedir ki ashâb Hz. Peygamber’in sözlerini bizzat ondan duymaya önem vermektedir.

Bazı durumlarda haberin önemine binaen semâ olgusunu kuvvetlendirecek vurgulara başvurdukları da olmuştur. Câbir b. Abdullah’tan aktarılan bir rivâyet buna örnek verilebilir. Rivâyete göre Câbir (r.a.): “سَمِعْتُ بِأُذُنَيَّ هَاتَيْنِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ” “Resûlullah’tan bizzat şu iki kulağımla duydum ki: Allah bir grup insanı cehennemden çıkarıp cennete sokacaktır.”¹⁸ diyerek Resûlullah’tan bizzat işittiğini vurgulamak istemiştir.

Semâ vurgusunun bulunduğu diğer bir rivâyette Abdullah b. Ömer, hadisi zikretmeden önce şu açıklamaya yer vermiştir. “عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: لَقَدْ سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ” “Resûlullah’tan” “عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثًا لَوْ لَمْ أَسْمَعْهُ إِلَّا مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ حَتَّى عَدَّ سَبْعَ مَرَارٍ، وَلَكِنْ قَدْ سَمِعْتُهُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ” bir hadis işittim ki onu bir iki kere değil, yedi kere hatta bundan da çok işitmişimdir.”¹⁹ Bu ve benzeri rivâyetler göstermektedir ki sahâbe, naklettiği hadisin muhtevasına gelebilecek muhtemel itirazları önlemek için veya farklı sebeplerle bazen vurgulu edâ lafızları kullanmıştır. Bu itiraz yaş küçüklüğü ve benzeri herhangi sebeple Peygamber’den duymamış olma ihtimali üzerinden olabileceği gibi hadisin mana ve muhtevasının aklın kabul etmesi zor şeylerden olması sebebiyle de olabilir.

Yukarıda verdiğimiz örnekler ashâbın hadisleri bizzat Resûlullah’tan işitmedeki titizliklerini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bu durum rivâyetlerin geneline teşmil edilmemelidir. Bazen Resûlullah’tan direkt olarak işitilmeyen rivâyetler bir başka sahâbî râvî vasıtası ile de nakledilebilmektedir. Muksirûndan olan Enes b. Mâlik’in; “لَيْسَ” “بَعْضُنَا كُلُّ مَا نَحْدِثُكُمْ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمِعْنَاهُ مِنْهُ، وَلَكِنْ حَدَّثَنَا أَصْحَابُنَا، وَنَحْنُ قَوْمٌ لَا يَكْذِبُ” “*Size Resûlullah’tan rivâyet ettiğimiz her şeyi ondan duymuş değiliz, bize arkadaşlarımız rivâyet ederdi. Biz birbirine yalan söylemeyen bir toplumuz.*”²⁰ şeklindeki sözü, o dönemdeki rivâyet algısına dair önemli bir ipucu vermektedir.

¹⁷ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-İ’tisâm bi’l-Kitâbi ve’s-Sünne”, 9; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim Müslim, *el-Müsnedü’s-Sahîhu’l-Muhtasar mine’s-Sünen bi Nakli’l-‘Adl ‘ani’l-‘Adl ‘an Rasûlillah* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâsirûn, 2019), “el-Birr ve’s-Sîle ve’l-âdâb”, 152.

¹⁸ Ebî Osman Sa’dân, *Cüz ‘Ebî Osman Sa’dân* (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), 35.

¹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü’l-Îmâm Ahmed bin Hanbel* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1996), 8/369.

²⁰ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 414.

Hadis rivâyeti ile meşhur olan Berâ b. Âzib’den gelen bir başka rivâyet de, *sahâbe mürseli* konusunda dönemin algısını anlayabilmek bakımından önemlidir: “مَا كُلُّ الْحَدِيثِ “Bizler her hadisi Resûlullah’tan işitmiş değiliz, bize arkadaşlarımız tahdîs ederlerdi. Biz ise deve gütmekle meşguldük.”²¹ Bu rivâyet de göstermektedir ki, ashâb, her ne kadar Resûlullah’ı bizzat işitme konusunda gayretliyseler de bazı doğal sebepler zaman zaman buna mâni olmuştur. Sözüne ettiğimiz durum “mürsel hadis” ve özellikle “sahâbe mürseli” başlıkları altında hadis ve fıkıh usulü kaynaklarında incelenmiştir. Bunun mahzurlu bir şey olmadığı görüşünde olanlar genelde sahâbîlerin adâlet sahibi kimseler oluşları ve Hz. Peygamber’e yalan isnâd etmeyecekleri üzerinde durmaktadırlar.²² Ancak ashâbın zabt yönünden tenkit edilebileceği fikri de göz ardı edilmemelidir.²³ Sahâbînin birbirini tenkidi de genel olarak unutma, yanlış anlama, ezberleyememe, eksik veya yanlış öğrenme, hadisi iyi anlayamama gibi insanî birtakım kusurlar çerçevesinde gerçekleşmiştir.²⁴

Konumuzla ilgili olarak, M. Mustafa el-A‘zamî “Sahâbînin Hz. Peygamber’den tevsikine dair örnekler” bağlamında altı örneğe yer vermektedir. Bu örneklerden hareketle sahâbenin bazı rivâyetleri bizzat Resûlullah’a tekrar sorarak aradaki vasitanın yanılma payını ortadan kaldırmaya gayret ettikleri söylenebilir. A‘zamî’nin verdiği örneklerden biri şöyledir: Hz. Ömer’in Hz. Peygamber’in sözlerini ve haberlerini kesintisiz bir şekilde öğrenebilmek için komşusu ile aralarında anlaşmış ve nöbetleşerek o gün Resûlullah’tan işittiklerini birbirlerine aktarmışlardır. Ancak rivâyetlere göre Hz. Ömer komşusunun getirdiği bazı haberleri bizzat Hz. Peygamber’e sorma ihtiyacı hissetmiştir. Nitekim komşusunun kendisine haber verdiği bir konuda yanıldığı ortaya çıkmıştır.²⁵

²¹ Muhammed bin Abdullah el-Hâkim en-Neysâbü’rî, *Ma‘rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs ve Kemmiyeti Ecnâsihi* (Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 2010), 136.

²² Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler Ve Delil Olma Yönünden Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 109.

²³ Polat, *Mürsel Hadisler*, 115; Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2011) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 174-176.

²⁴ Sahâbenin söz konusu tenkit örnekleri için bkz. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk İki Asır)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 40-47.

²⁵ el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, “el-Mezâlim”, 25. Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 95.

Bazı âlimlere göre sahâbe mürseli mutlak olarak reddolunur. Zira sahâbî hadisi bir tâbiiden rivâyet ediyor olabilir.²⁶ Ancak İbn Hacer'e göre hadis imamlarının uygulaması, sahâbe mürselini kabul etmek yönündedir.²⁷ Bu durum sahâbenin Hz. Peygamber'den naklettiği bir hadis için kullandığı edâ lafzının göz ardı edilebileceğini akla getirmektedir. Nitekim İbn Abdilber'e göre rivâyet sahâbeye kadar muttasıl bir senetle ulaştığı taktirde sahâbînin Hz. Peygamber'den naklettiği haberde hangi sigayı tercih ettiğini tartışmanın bir anlamı yoktur.²⁸

Meselemiz *merfû* ve *mevkûf* kavramları ile de ilgilidir. Nitekim ashâbın kullandığı bazı rivâyet lafızları, haberin bizzat Hz. Peygamber'den nakledildiği konusunda akıllarda bir şüphe bırakmazken, bazı rivâyet lafızları haberin ref' edilip edilemeyeceği konusunda bazı soruları beraberinde getirmektedir. Konuyu ele alan çağdaş bir çalışmada şöyle denilerek durumun rivâyet ortamının doğallığı içerisinde ele alınması gerektiği hatırlatılmıştır:

*“Bu tarz rivâyetlerin sahâbe tarafından doğrudan Resûlullah’a (s.a.v.) nispet edilmemesi bir tereddüt sonucu değildir. Bu hadislerin yaygınlığından dolayı âdeta anonim rivâyet edilmiş olması da göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Bu nedenle sahâbe bu rivâyetleri Hz. Peygamber’e nispet etme gereği duymamıştır.”*²⁹

Ashâb, hadisleri Hz. Peygamber'den nakleden ilk halka olması bakımından rivâyet zinciri içerisindeki diğer tabakalardan farklı bir konuma sahiptir. Usûl eserlerinde tartışmanın seyri yalnızca ittisâle delâletle kalmamaktadır. Bilakis sahâbî râvînin kullandığı bazı edâ lafızları, rivâyet edilen haberin sünneti tespit edip edemeyeceği konusunda da dikkate alınmaktadır. *el-Hâkim* usule dair yazdığı eserinde, ashâbın rivâyeti Resûlullah’a doğrudan isnâd etmediği bazı rivâyet lafızlarını konu edinmektedir. Ona göre bu tarz lafızlarla rivâyet eden kişi sahâbî olduğu bilinen biriye bu hadisler müsned kabul edilir ve bu tarz rivâyetler müsned türü eserlerde de mevcuttur.³⁰

²⁶ İbn Hacer el-‘Askalânî, *en-Nüket ‘alâ Kitâbi İbn Salâh* (Medine: el-Meclisü'l-‘İlmî İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1984), 546.

²⁷ el-‘Askalânî, *en-Nüket*, 548.

²⁸ Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh İbn ‘Abdilber, *et-Temhîd Limâ fi'l-Muvatta'i mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd* (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2017), 1/215.

²⁹ Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfû Mevkûf İlişkisi* (Ankara: İlâhiyât, 2020), 134.

³⁰ el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rife*, 623.

el-Hatîb söz konusu rivâyet lafızlarını eserinde beş başlığı altında incelemektedir. Söz konusu rivâyet lafızları: “أَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَذَا” , “وَأَمَرْنَا بِكَذَا وَنَهَيْنَا عَنْ كَذَا” , “وَسَلَّمَ بِكَذَا , وَنَهَى عَنْ كَذَا كُنَّا نَقُولُ كَذَا” , “أَمَرْنَا بِكَذَا وَنَهَيْنَا عَنْ كَذَا , وَمِنَ السُّنَّةِ كَذَا” , “وَنَفَعَلْ كَذَا عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” şeklindedir. Hatîb bu bablarda, bu tarz lafızların kullanıldığı rivâyetlerin durumunu değerlendirmektedir.³¹ Ancak Hatîb’in hükmen merfû kapsamında zikrettiği 5 bâbdan ilki, sahâbînin fâil olarak Hz. Peygamber’i zikretmeden “قال قال” formundaki kullanımdır ki bu doğrudan bir rivâyet sigası olarak yaygın bir kullanıma sahip değildir. Hatîb bu kullanım ile ilgili Mûsâ b. Hârûn’dan yaptığı nakilde; Hammâd b. Zeyd ve Basralıların rivâyetlerinde bu kullanımın ref’e delâlet ettiği bilgisine yer vermektedir. Ardından Burkanî ile aralarında geçen bir konuşmayı aktaran Hatîb, Mûsâ b. Harûn’un Basralılardan kastının özellikle İbn Sîrîn olabileceği görüşünü belirterek bu konuda Burkânî’nin de kendisiyle hemfikir olduğunu söylemektedir. Hatîb’e göre Musâ b. Hârûn’un bu görüşü, İbn Sîrîn’in “*Ebü Hüreyre’den aktardığım her şey merfûdur*” sözünü tahkik etmektedir.³² İbn Hacer de bu tarz bir siga ile gelen rivâyeti hükmen merfû kabul etmiştir.³³

³¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 447-455. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, *Mevkûf Hadisler ve Değeri* (İstanbul : Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1993), 17-32

Bir sonraki bölümde daha sık kullanılan rivâyet lafızları üzerinden, ashâbın rivâyet üslûbuna dair genel bir bakış sunulmaya çalışılacak, böylece siga kullanımının ashâb tabakasındaki durumu hakkında bir kanaate varılmaya gayret edilecektir.

1.1.1. Ashâb Döneminde Yaygın Olarak Kullanılan Sigalar

Diğer râvî tabakalarında olduğu gibi ashâb tabakasinda da rivâyet lafızları farklı mertebelerde incelenmiştir. Bunlardan en üstünü, başka bir ihtimale yol açmaması sebebiyle semâa delâlet eden lafızlardır.³⁶ Zâhiriyye mezhebine mensup bazı âlimler, sahâbî nesli dahil her tabakadaki râvînin “سمعت وأخبرنا” şeklindeki sigaları kullanmış olmalarını şart koşarlar. Bu durumda olmayan rivâyetleri *makbûl* ve *müsned* kabul etmemişlerdir.³⁷

İbn Hibbân *et-Tekâsim ve 'l-envâ'* isimli eserinin mukaddimesinde ehl-i sünnetin bu konudaki görüşünü “*Resûlullah'ın ashâbından biri semâını açık edecek bir siga kullanmasa dahi bu rivâyet makbuldür*” sözüyle ifade etmiştir.³⁸ Ashâbın kullandığı rivâyet lafızlarının semâa delâlet edenler ile kesin olarak delâlet etmeyenleri en sık kullanılan sigalar bağlamında aşağıda tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.1.1.1. Doğrudan Semâa Delâlet Eden Sigalar

Mecdüddîn İbnü'l-Esîr *Câmi'u'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl* isimli eserinin girişinde ele aldığı hadis usulüne dair konular arasında üçüncü babda haberleri, râvîsinin îrâd ederken kullandığı lafızlara göre beş kısma ayırmıştır. Bunların en üstün derecede olanları, sahâbî ya da diğer tabakadan bir râvînin “سمعت رسول الله يقول كذا”, “حدثني بكذا”, “أخبرني”, “سمعت النبي”, “سمعت رسول الله” şeklindeki kullanımlardır.³⁹ *Kütüb-i sitte* üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda ulaşabildiğimiz kadarı ile bu rivâyet lafızlarından ilki çeşitli formlarda sıklıkla kullanılmakla birlikte, geri kalan üç tanesine neredeyse hiç rastlanmamaktadır.

Rivâyetin doğrudan Resûlullah'tan işitildiğine ya da bizzat Resûlullah'ın bir fiili işlerken görüldüğüne delâlet edecek “سَمِعْتُ النَّبِيَّ”, “سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ”, “قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ”, “رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ” şeklindeki lafızlar, rivâyetin diğer rivâyetlere tercih edilmesinde ve doğrudan semâa

³⁶ Mejdüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Câmi'u'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl* (Mektebetü'l-Halvânî, 1969), 1/90.

³⁷ Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr fî Usûli'l-Fıkh* (Gardaka: Dâru's-Safve, 1988), 6/4/374.

³⁸ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Tekâsim ve 'l-Envâ' min Ğayri Vücûdi Kat'in fî Senedihi velâ Sübûti Cerhin fî Nakûlihâ* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2016), 1/115.

³⁹ el-Cezerî, *Câmi'u'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl*, 1/90.

karar vermede bir kriter olabilirler. *el-Mektebetü 'ş-Şâmile* adlı bilgisayar programı ile *Kütüb-i Sitte*'den her biri üzerinde yaptığımız taramalarda, bazı müelliflerin eserlerinde, bahsettiğimiz rivâyet lafızları hakkındaki tutumuna dair bilgi sahibi olabilmekteyiz.⁴⁰

Söz konusu rivâyet lafızlarının kullanımındaki nispî yoğunluk sebebiyle, Müslim'in *Sahîh*'i diğer eserlere nazaran daha farklı bir konumda gözükmektedir. Müslim'in lafızlar konusundaki hassasiyeti, onun böyle bir tercihi bilinçli bir şekilde yapmış olabileceğini akla getirmektedir. Örneğin Müslim, bir senedi verirken “عن” ve “أن” lafızları arasında bir râvînin düşmüş olabileceği bildirilen bir yanılıgyı dahi eserine kaydetmektedir.⁴¹ Bu bilgiyi kendisine haber veren hocası Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Müslim'i bu konuda etkilemiş olabilir.

Müslim'in eserinde karşılaştığımız bu dikkatli tutumun yanı sıra bazı âlimler “عن” ve “أن” lafızlarını eşit mesabede görmüşlerdir. Konu ile ilgili görüş beyan eden İbn Abdülberr, önemli olanın ibareler değil, likâ, mücâlese, semâ ve müşâhede olduğunu, bunlar sabit olduktan sonra illeti açığa çıkmadıkça herhangi bir lafızla aktarılan rivâyetin muttasıl olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴² Sözlerinin devamında İbn Abdülber böyle bir tartışmanın kendisine göre anlamsız olduğunu da belirtmiştir. Sahâbeye kadar muttasıl bir forma sahip senedin, Hz. Peygamber'e bağlandığı kısımda, sahâbenin “قال رسول الله”, “أن رسول الله قال”, “عن رسول الله أنه قال” veya “سمعت رسول الله” şeklindeki kullanımlarının birbirine eşit olduğunu ifade etmiştir.⁴³

Kütüb-i sitte müelliflerinin, eserlerini telif ederken göz önünde bulundurdıkları şartlara göre, sahâbenin Hz. Peygamber'den semâını açıkça belli ettiği rivâyet lafızlarını tercih etme konusunda farklı tutumlar sergilemiş olabilirler. Bu görüşü destekleyecek veriler aşağıda sunulmaya gayret edilecektir.

Aşağıda beş grup halinde tespit etmeye çalıştığımız rivâyet lafızları, ashâb tarafından semâa delâlet edecek şekilde kullanılmıştır. Gruplar en sık kullanılan lafızlardan daha nadir kullanılanlara doğru bir sıralama gözetilerek oluşturulmuştur.

- 1. grup: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ / سَمِعْتُ النَّبِيَّ / سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ / أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ / أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ
- 2. Grup: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ / قَالَ لَنَا رَسُولُ اللَّهِ

⁴⁰ Söz konusu lafızlar *el-Mektebetü 'ş-Şâmile* isimli program üzerinden taranmıştır.

⁴¹ Müslim, *es-Sahîh*, “el-İmân”, 29.

⁴² İbn ‘Abdilber, *et-Temhîd*, 1/214.

⁴³ İbn ‘Abdilber, *et-Temhîd*, 1/215.

- 3. Grup: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ / قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ
- 4. Grup: (فعل الصحابي) + مَعَ رَسُولِ اللَّهِ
- 5. Grup: سَمِعْتُ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ / سَمِعْتُ أَبَا الْقَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ / سَمِعْتُ نَبِيَّ اللَّهِ / كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ / كُنْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ / كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ / كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ / فَأَخْبَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ / كُنْتُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ / كُنْتُ عِنْدَ النَّبِيِّ / كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ / كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ

Hadis kaynakları üzerinde tablo halinde bu lafızların kullanımını şöyle gösterebiliriz:

	Sahîh-i Buhârî	Sahîh-i Müslim	Sünen-i Tirmizî	Sünen-i Ebû Dâvûd	Sünen-i Nesâî	Sünen-i İbn Mâce
1. Grup	359	439	207	235	224	230
2. Grup	24	41	22	26	28	16
3. Grup	91	75	65	60	71	70
4. Grup	17	33	19	24	23	12
5. Grup	105	65	47	29	46	42
Toplam	596	623	360	374	392	370

1.1.1.2. Doğrudan Semâa Delâlet Etmeyen Sigalar

Sahâbenin rivâyet ettiği hadisi, Hz. Peygamber’in bizzat kendinden işittiğini bildiren lafızlar dışında kalan bazı lafızlar, elimizdeki hadis malzemesinin çoğunluğunu teşkil etmektedir. Bir nevi inkıtâ’ı da akıllara getirmesi bakımından, bu gibi lafızlarla nakledilen rivâyetler önemli görülmüştür. Bu lafızların başında gelen ve en sık rastlanılanı “قال” lafzıdır. Aşağıda bu tarz lafızların, ashâb tabakasında en sık kullanılanlarını gruplar halinde tespit edilmeye çalışılacaktır, bu yapılırken en sık kullanılan lafızlardan daha nadir kullanılan lafızlara doğru bir sıralama gözetilecektir:

- 1. Grup: قال رسول الله / قال النبي
- 2. Grup: عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ / عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ / عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ / عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ / عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ / عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ (فعل)
- 3. Grup: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ / أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ / أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ / أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ / أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ / أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ

قَالَ / أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ / أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (فعل) / أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (فعل)

- 4. Grup: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ
- 5. Grup: قَالَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ / أَخْبَرَ رَسُولُ اللَّهِ / شَهِدَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ (فعل) + رَسُولُ اللَّهِ / النَّبِيِّ / بَيَّنَّمَا رَسُولُ اللَّهِ / النَّبِيِّ / اللَّهُ

Burada semâa doğrudan delâlet etmeyen lafızlarla ilgili bir tablo oluşturmak gerekli görülmemiştir. Çünkü yukarıda oluşturulan ve doğrudan semâa delâlet eden rivâyetlerin dışında kalan, hadis kaynaklarında merfû olarak nakledilen hadislerin neredeyse %80'inden fazlası sahâbe tarafınan bu lafızlarla nakledilmişlerdir.

1.1.2. Sahâbe Mürseli ile Siga Kullanımı Arasındaki İlişki

Bu başlık altında, konunun edâ sigalarına taalluk eden kısmına değinilecektir. Ashâbın bizzat işittiği hadisleri rivâyet ederken kullandıkları lafızlarla, başkalarından duyduklarını rivâyet ederken kullandıkları lafızlar arasında bilinçli bir tercih yapıp yapmadıkları sorusu, meseleyi sahâbe mürseli bağlamında ele almayı gerektirmektedir.

Ashâbın her rivâyeti bizzat Resûlullah'ın ağzından işitme yahut onu herhangi bir fiili ve takriri esnasında görebilme imkânı bulamadıkları durumlar olmuştur. Bu durumda bir sahâbî diğer bir sahâbîden öğrendiği rivâyeti doğrudan Resûlullah'a izafe ederek aktarabilmiştir.⁴⁴ Bazı araştırmacılar sahâbelerin bu tip rivâyetlerde “” demek yerine “” ya da “” lafızlarını tercih ettiklerini söylemektedir.⁴⁵ Sahâbî mürseli olarak bilinen bu tür rivâyetler sahâbîlerin âdil sayılmaları sebebiyle makbul kabul edilmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî, sahâbî mürselini terk edenlerin sebeplerini açıklarken, bir sahâbînin tâbiîden veya sahâbî olup olmadığı bilinmeyen adâleti meçhul bir kişiden rivâyette bulunuyor olabileceği ihtimalini zikretmektedir. Bu görüşte olanlara göre bir sahâbî yalnızca Hz. Peygamber'den veya bir sahâbîden rivâyet ettiğini, diğerlerinden rivâyette bulunmadığını açıklaması halinde, o sahâbînin mürsel rivâyetlerini kabul etmek vâcib olur.⁴⁶ *el-Hatîb* devamında sahâbî mürselini makbul sayanların görüşüne yer vermektedir. Burada da ashâbın adâletine vurgu yapıldığı görülür. Kaldı ki onlar Hz.

⁴⁴ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 215.

⁴⁵ Ayşe Esra Şahyar, “Sahabenin Tabiundan Hadis Rivayeti”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* VIII/1 (2010), 126.

⁴⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 414.

Peygamber veya onu duyan bir başka sahâbîden rivâyet etmedikleri durumlarda bunu açıklamışlardır. Bu durum da ashâb arasında yaygın olmayan nadir bir şeydir. Hatîb bu görüşü doğruya daha yakın bulduğunu belirtmiştir.⁴⁷

İbnü's-Salah, *Mukaddime*'sinin dokuzuncu nev'i olan "*Mürsel Bilgisi*" başlığı altında, fıkıh usulünde sahâbî mürseli olarak isimlendirilen rivâyetleri mürsel ve benzeri bir kategoride değerlendirmedigini söylemektedir. Ona göre bu tarz rivâyetler mevsûl, müsned rivâyetlerdendir. İbnü's-Salah'ın vurgusu da sahâbenin adâleti üzerine olmuştur. Zira bir sahâbînin cehli, rivâyeti yaralayıcı bir sebep değildir.⁴⁸

İbn Hacer *en-Nüket*'te sahâbî mürselini reddedenlerin isimlerini vererek gerekçelerinin sahâbînin tâbiîden rivâyet etmiş olma ihtimali olduğunu zikretmektedir. İbn Hacer'e göre bu durum oldukça nadir ve azdır. Daha sonra hadis imamlarının amelinin sahâbî mürselini kabul etmek, bunun dışında kalan mürsellersi reddetmek olduğunu belirterek, kendinin de bu görüşte olduğunu ihsas etmiştir.⁴⁹

Görüldüğü üzere usûl âlimleri konuyu çoğu zaman sahâbenin adâleti bağlamında değerlendirmekte ve sahâbî mürselinin kabulünde bu gerekçe ile bir beis görmemektedirler. Zira ashâbın bizzat Resûlullah'tan işitmediği bir hadisi "قال رسول الله" şeklinde bir rivâyet lafzıyla aktarmalarında yalandan uzak güven ortamının etkisi göz ardı edilemez. Ancak ashâbın her seferinde semâını açıkça ifade etme ihtiyacı duymamasının başka sebepleri de olabilir.

Bu sebeplerden ilki, ashâb döneminde son derece canlı bir tenkit ortamının varlığıdır.⁵⁰ Böylece bizzat Resûlullah'tan işitmedikleri rivâyetleri, elde ettikleri itmi'nân sayesinde "قال رسول الله" diyerek doğrudan ona izafe edebilmişlerdir. Zira bu tarz rivâyetlerin önemli bir kısmı ashâbın genel kabulünü görmüş ve gerekli tenkitten

⁴⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 414.

⁴⁸ Ebû 'Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrazûrî İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-Hadîs* (Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, 2017), 56.

⁴⁹ el-'Askalânî, *en-Nüket*, 546-548.

⁵⁰ Sahâbenin birbirini tenkitleri için bkz. Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li îrâdi me'stedrekethu 'Âişe ale's-sahâbe* (el-Mektebetü'l-İslâmî, 2000); Abdolvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*; Osman Arpaçukuru, *Sahabe Dönemi Hadis Rivâyetinde Tesebbüt, İklal ve İksar*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2006); Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013).

geçirilmiş olmalıdır. Böylece sahâbî diğer bir sahâbînin ismini zikretmeden rivâyeti doğrudan Hz. Peygamber’e izâfe edebilmiştir.

İbn Hacer bu durumun ashâb tabakasında genel itibariyle yaygın olduğunu, genellikle sahâbîden sonra diğer bir sahâbînin ismi gelmeksizin doğrudan Resûlullah’ın zikrolunduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte diğer bir sahâbînin isminin zikredildiği rivâyeti nakleden râvînin rivâyetini de sağlam olarak nitelemektedir.⁵¹ Hadis rivâyetinde ashâbın genel tavrı, rivâyeti doğrudan Resûlullah’a izafe edici rivâyet lafızları kullanmak olduğu gibi bazı durumlarda rivâyet alınan diğer sahâbînin ismi de zikrolunmuştur. Bu çok da nadir bir durum gibi gözükmemektedir.⁵²

Bir diğer sebep Arap dilinin yapısı ile alâkalıdır. Bilinen/şahit olunan geçmiş zamanın aktarımı ile öğrenilen geçmiş zamanın aktarımı konusundaki ayrımın Arapçada var olmaması, her iki durumun da mazî fiille ifade edilmesi,⁵³ ashâbın rivâyetlerinde genel olarak mazi fiil sigasını kullanmalarına sebep olmuştur. Örneğin “قَالَ رَسُولُ اللَّهِ كَذَا” şeklindeki bir kullanım, “*Resûlullah şöyle söyledi*” şeklinde tercüme edilebileceği gibi “*Resûlullah şöyle söylemiş*” şeklinde de tercüme edilebilir. Bu durumda sahâbî râvî, Resûlullah’tan bizzat işitmediği, başka bir sahâbî aracılığı ile elde ettiği rivâyeti aktarırken doğrudan işittiği zannı uyandıracak rivâyet lafızlarını kullanabilmiştir.⁵⁴ Ashâbın kullandığı sigaların, rivâyetlerin anlaşılmasında rol oynayabileceği ve sahâbe mürselleri değerlendirilirken, kullanılan rivâyet lafızlarının dikkate alınması yerinde olacaktır.

1.1.3. Ebû Hüreyre’nin Siga Kullanımına Dair Bazı Görüşler

Ashâb, bizzat işittikleri ile işitmediklerini rivâyet ederken siga bazlı bir ayrım gözetmemelerine rağmen, bazı sahâbîlerin rivâyet lafızlarını kullanmasında bazı farkların olduğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, en çok hadis rivâyet eden sahâbî olan Ebû

⁵¹ el-‘Askalânî, *en-Nüket*, 714.

⁵² Abdullah İbn Abbas’ın Resûlullah’tan işitmeyip işittiği sahâbîlerin isimlerinin tespiti için bkz. Nihat Yatkın, “Abdullah İbn Abbâs ve Rivâyet Bağlamında Hz. Peygamber’le İlişkisi”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-II -Sahâbe ve Rivâyet İlimleri- Tebliğ ve Müzakereler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 389-420. S. 410.

⁵³ Ebû Hüreyre’nin mürsellerini tespit ederken siga kullanımının dikkate alınması hakkında bkz. Mehmet Ali Şimşek, *Arapçada Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları ve Türkçedeki Zamanlarda Karşılaştırılması*. (Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1997), 145.

⁵⁴ Nevzat Tartı, “Ebu Hüreyre’nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XII/3 (2012), 17-22.

Hüreyre'nin rivâyetlerine bakıldığında, rivâyetlerinin büyük bir kısmını bizzat Hz. Peygamber'in ağzından (قال رسول الله) diyerek, merfû olarak aktarması dikkat çekicidir.⁵⁵

Kaynaklarda Şu'be'nin Ebû Hüreyre hakkında “أَبُو هُرَيْرَةَ كَانَ يُدَلِّسُ” “*Ebû Hüreyre tedlîs yapardı.*” şeklinde bir ifadesi mevcuttur.⁵⁶ Bu sözün “*İrsâl yapardı*” şeklinde anlaşılması gerektiği de belirtilmiştir.⁵⁷ İsnâd sisteminin henüz tam olarak gelişmediği ashâb dönemine dair tedlîs değerlendirmesinde bulunmak, bazı araştırmacılar tarafından anakronizm olarak da görülmüştür.⁵⁸

Kanaatimizce Şu'be'nin bu yorumu Ebû Hüreyre'nin, “قال رسول الله” formundaki rivâyetlerinin çokluğundan kaynaklanmaktadır. Nitekim İbn Kesîr, Şu'be'nin bu yorumunu Ebû Hüreyre'nin naklettiği bir hadise dayandırmaktadır. Buna göre, söz konusu hadisin durumu kendisine sorulduğunda Ebû Hüreyre'nin: “*Bunu Resûlullah'tan duymamıştım, bana bir haberci haber vermişti.*” şeklindeki açıklaması onun hadisleri doğrudan Resûlullah'a izafe ettiği bazı durumlarda yanılabildiğini göstermektedir.⁵⁹

Böylece diyebiliriz ki Ebû Hüreyre, Resûlullah'tan hadis naklederken çoğunlukla aynı rivâyet lafzını kullanarak bilinçli bir tercihte bulunmuş gibi görünmektedir.

Müslim'in rivâyet sigaları noktasındaki hassasiyeti Ebû Hüreyre rivâyetleri konusunda da kendini göstermektedir. Müslim'in *es-Sahîh*'inde Ebû Hüreyre'den gelen rivâyetlerin 242'si “عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” şeklindedir.⁶⁰ Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde ise bu tür rivâyet edilmiş 42 rivâyet bulunmaktadır.⁶¹

⁵⁵ Çap, *Hadis İlminde Merfû Mevkûf İlişkisi*, 156.

⁵⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ’* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982), 2/608; Ebû Ahmed Abdullah İbn ‘Adî, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl* (Beyrut: Mektebetü’r-Rüşd, ts.), 1/202; Ebu’l-Kâsım ‘Alî b. el-Hasen İbn ‘Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk* (Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1998), 67/359; Ebu’l-Fidâ’ İsmâ‘îl b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye* (Mısır: Dâru’l-Hicr, 1998), 11/377.

⁵⁷ Veysel Özdemir, “Ebû Hüreyre’ye Yöneltilen Tedlîs İsnâdı Bağlamında Sahâbe Zamanında Tedlîsin İmkân Ya Da İmkânsızlığı” (İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-II -Sahâbe ve Rivâyet İlimleri-Tebliğ ve Müzakereler, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 318.

⁵⁸ Tartı, “Ebu Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme”, 11.

⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/377.

⁶⁰ Bu sayım “el-Mektebetü’ş-Şâmile” isimli program üzerinden yapılmıştır. Sayımda esas alınan nüsha: Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim Müslim, *el-Câmi‘u’s-Sahîh* (İstanbul: Daru’t-Tibâ‘ati’l-Âmire, 1334).

⁶¹ Bu sayım “el-Mektebetü’ş-Şâmile” isimli program üzerinden yapılmıştır. Sayımda esas alınan nüsha: Muhammed bin İsmâ‘îl el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh ve Huve el-Câmi‘u’l-Müsnedü’s-Sahîhu’l-Muhtasar min ‘Umûri Rasûlillahi ve Sünenihi ve Eyyamih* (Beyrût: Dâru Tavku’n-Necât, 1422).

1.2. RİVÂYET LAFIZLARINDA SİSTEMLEŞMEYE GEÇİŞ

Bazı araştırmacılar, muhaddislerin çoğunluğunun rivâyet lafızlarını kullanırken dil bilginlerinin görüşlerine uygun hareket ederek “حدثنا”, “أخبرنا”, “أنبأنا”, “ذكر لنا” ve “قال لنا” gibi lafızların her birinin tahdîse delâlet ettiği fikrinde olduklarını söylemişlerdir. Ayrıca bu lafızları “سمعت” lafzı ile eşit değerde gördükleri iddia edilmiştir.⁶² Bununla birlikte hadis rivâyetinde, her türlü karışıklığın ve kapalılığın giderilmesinden yana olan hadis münekkithlerince, bu lafızların semâin keyfiyyetini beyan edecek şekilde kullanılması gerektiği de savunulmuştur.⁶³ Aşağıda söz konusu araştırmacıların tespitleri ele alınacaktır.

Babanzâde Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh* mukaddimesinin beşinci bölümünde rivâyet sigalarının hem sıhhat değerlendirmesinde etkili olduğu hem de tâbi‘ûn devrinden itibaren önemsendiği kanaatini şu cümlelerle ortaya koymuştur:

Bir haberin sıklık derecesini takdir ve tâyin için haberin kendisine, râvîlerinin adedine ve her birinin zabt ve adâlet derecesine bakmak lazım olduğu gibi ahz ve tahammül şekillerini de edâ sigalarını da göz önüne alıp değerlendirmek lazım gelir. Edâ sigalarına tâ tâbiin devrinden beri ehemmiyet verilmiş ve rivâyet edilenin sahih, hasen veya zayıf olduğuna hükmedebilmek için etkili kabul edilmiştir.⁶⁴

Ahmet Yücel de meseleyi şu sözlerle değerlendirmektedir:

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Katâde bu hususa önem veren ilk muhaddislerdendir. Katâde’nin hicrî 118 tarihinde vefat ettiği dikkate alınacak olursa, edâ lafızlarının hicrî birinci asrın sonu ile hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıktığı söylenebilir.”⁶⁵

Yücel, verdiği dipnotta Fuat Sezgin’in (ö. 2018) de tarih vermeksizin hicrî ilk asrın ikinci yarısına işaret ettiğini aktarmaktadır. Sezgin’in bu görüşü için işaret edilen makalesinde⁶⁶ görüşünün menşei hakkında herhangi bir atfa rastlanmamaktadır. Bununla

⁶² Subhi es-Salih, *‘Ulûmu’l-hadîs ve mustalahih* (Dîmeşk: Matba‘atü Câmi‘atü’l-Dîmeşk, 1963), 89.

⁶³ es-Salih, *‘Ulûmu’l-hadîs*, 90.

⁶⁴ Ahmet Naim Babanzâde, *Hadis Usûlû ve Istılahları* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 394.

⁶⁵ Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 88.

⁶⁶ Fuat Sezgin, *Muhâdarât fî Târîhi’l-‘Ulûmi’l-‘Arabîyye ve’l-İslâmiyye* (Frankfurt: Ma‘hed Târîhi’l-‘Ulûmi’l-‘Arabîyye ve’l-İslâmiyye, 1984), 141.

birlikte meseleyi farklı bir eserinde ele alan Sezgin, bu noktada Alman şarkiyatçı Josef Horovitz'in "*Alter und Usprung des Isnâd*"⁶⁷ isimli makalesine atıf yapmaktadır.⁶⁸

Sezgin'in söz konusu makaleye atıfta bulunması, Horovitz'in:

Gerçekten de isnâdın hadis literatüründe ilk kez hicretten sonraki birinci yüzyılın son üçte birinden daha geç olmamak üzere ortaya çıktığını varsayabiliriz.⁶⁹

şeklinde tercüme edebileceğimiz sözüne dayanıyor olabilir. Bunun dışında söz konusu makalede, Horovitz'in edâ sigalarının kullanımına dair bir değerlendirmesini tespit edemedik.

Sezgin, tâbi'ûn tabakasında siga kullanımı ile ilgili şu yorumu yapmaktadır:

...İlk tâbi'ûnin sahabeden nakilde hangi üslûbu kullandığını vâzıh olarak bilemiyoruz. Belki pek de müşterek bir üslûba sahip değildiler. Esasen bu tâbirin, hadislerin menşesine nisbetle yeni şahıslar araya girdikçe ehemmiyeti artıyordu.⁷⁰

Sezgin'e göre tâbi'ûn nesli siga kullanımı konusunda ortak bir üslûba sahip olmasa da bazı özel kullanımlara da sahiptiler. Aynı zamanda bu lafızların farklı yüzyıllarda kullanımları üzerine yapılan bir tenkitten bahseden Sezgin, lafızların İmam Müslim'e tekaddüm eden muhaddisler arasında yeni yeni "seyyâliyet" kazandığı görüşünü de kabul etmektedir.⁷¹ Bu da göstermektedir ki Sezgin'e göre lafızlarla ilgili bir birliğin sağlanması hicrî üçüncü yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir.

Seyit Ali Güşen de doktora tezinde bu hususta şu yorumu yapmaktadır:

...Zira ilk tabakalarda kullanılan "an" lafızları rivâyet usullerinin yerleşmediği zamanda hadisin hangi usulle alındığını değil, rivâyeti nakleden râvîlerin isimlerini sırayla zikretmeyi hedeflemektedir. Ancak bu uygulamanın tedlîse açık

⁶⁷ Makalenin aslı Almanca olup, İngilizce çevirisi için bkz. Harald Motzki, *Hadith: Origins and Developments* (Routledge, 2016), 151-158.

⁶⁸ Fuat Sezgin, *Tarihü't-Turâsi'l-'Arabî* (Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed bin Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/144.

⁶⁹ Josef Horovitz, "The Antiquity and Origin of Isnâd", *Hadith: Origins and Developments* 28 (05 Aralık 2016), 155.

⁷⁰ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto, 2019), 65.

⁷¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 65.

kapı bırakması, sonraki alimleri bu konuda tedbir almaya sevk etmiş ve rivâyet lafızlarında tebe-i tâbiûn tabakasından itibaren bariz bir değişim görülmüştür.⁷²

Görüldüğü üzere Güşen rivâyet lafızlarına olan ihtiyacı tedlîs bağlamında değerlendirmiş ve lafızların kullanımında önemli halka olarak etbâu't-tâbiîn tabakasına dikkat çekmiştir.

Ulaşılan bu değerlendirmeler, araştırmacıların rivâyet lafızlarının kullanılmaya başlanması ve yaygınlaşması ile ilgili bir döneme işaret edebilmek adına farklı unsurları göz önünde bulundurduklarını göstermektedir. Bunlar isnâdın başlangıcı, bazı muhaddislerin siga kullanımı hakkındaki özel tutumları, tedlîs gibi bazı özel durumlardır. Dikkate alınan bu unsurlara dair daha geniş bir araştırma yapıp, edâ sigalarının kullanımına ilişkin daha net bir görüntü elde etmek faydalı olacaktır.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda rivâyet lafızları daha çok usûle taalluk eden boyutları ile ele alınmış, sigalar üzerinden bir başlıklandırma yapılarak hangi sigaların hangi tahammül-edâ metotları için kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.⁷³ Bu çalışmada ise tahammül metotları ile siga kullanımları arasındaki uyumdan ve bu konudaki görüş ayrılıklarından sarf-ı nazar edilerek sigaların, rivâyet tarihinin gelişimi dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda şahıs bazlı bir başlıklandırmaya gidilecek olup şahısların siga kullanımı ile alâkalı görüşleri kaynaklardan tespit edilmeye çalışılacaktır. Ardından elde edilen malzeme üzerinden rivâyet sigalarının ilk dönemlerdeki işlevi, hoca-talebe etkileşimi, siga kullanımına önem verenler ve vermeyenler tespit edilerek konunun gelişim seyri gözlenmeye gayret edilecektir.

Rivâyet lafızlarının kullanımı, tâbiûn, etbâu't-tâb'în ve bir sonraki nesle mensup belli muhaddislerin isimleri üzerinden, konumuzla alâkalı görüşleri tespit edilerek işlenmeye çalışılacaktır.

⁷² Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivâyetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivâyetleri Örneğinde)* (İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2014) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), XV, 573 s./113.

⁷³ Siga merkezli bir başlıklandırmayla konuyu detaylı bir şekilde çalışmış olan Ahmet Yücel'in Doktora tezinin alâkalı kısmı için bkz. Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 88-107.

1.3. EDÂ LAFIZLARININ TÂBÎÛN TABAKASINDA KULLANIMI

Edâ lafızlarının tâbiûn tabakasında kullanımını isimler ve konumuz hakkındaki görüşleri üzerinden ele almadan önce, bu tabakanın hadis rivâyet tarihindeki yerine değinmek gerekmektedir.

Hadis rivâyetinde sahâbî tabakasından sonra tâbi'ûn tabakası gelmektedir. Tâbi'ûnun büyüklerinin, hadis ilminde etkili oldukları dönemin hicrî 50-90 yılları arasında olduğu belirtilmektedir.⁷⁴ Çeşitli grupların farklı nedenlere istinaden hadis uydurmaya başlamaları, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonraki bir tarihe rastlamaktadır.⁷⁵ Uydurmaların sistemleşmeye başlaması ise tâbi'ûnun büyüklerinin etkisinin başladığı bir tarihe denk gelmektedir. Buna göre sistemli uydurmanın Muhtar es-Sekafi'nin (ö. 67/687) emriyle başladığı⁷⁶ yönündeki iddialar göz önünde bulundurulacak olursa, bu durumla başa çıkma işinin tâbi'ûnun büyüklerine kaldığı söylenebilir.

Hadis uydurmacılığına karşı alınan tedbirlerin başında isnâd uygulaması gelmektedir. Isnâdın ilk uygulanmaya başladığı tarih de tâbi'ûn dönemine rastlamaktadır.⁷⁷ Hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren uygulanmaya başlandığı düşünülen isnâd, aynı asrın sonlarında hadis rivâyetinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur.⁷⁸ Isnâdın uygulanmaya başlaması ile birlikte hadis rivâyet eden râvîlerin titizlikle incelenmeye başlandığı cerh-tadil uygulamaları da tâbi'ûn döneminde başlamış ve hicrî ikinci asırdan itibaren sistemli hale gelmiştir.⁷⁹

Hiç şüphesiz bu dönemin değinilmesi gereken en önemli özelliklerinden biri, tedvin faaliyeti ile hadislerin yazılarak bir arada toplanmasıdır. Sahâbî ve büyük tâbi'îler döneminde hafızaya yardımcı olarak görülen yazım faaliyetinin hadisleri yazılı olarak derlemek gibi bir çabası yoktur.⁸⁰ Ancak hocaların derslerinden elde edilen hadislerin

⁷⁴ Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivâyeti (75-135/694-753 yılları)*; (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2021) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 256.

⁷⁵ Selman Başaran - Mehmet Ali Sönmez, *Hadis Usulü ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 97, 105; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 106.

⁷⁶ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018), 92.

⁷⁷ Başaran - Sönmez, *Hadis Usulü ve Tarihi*, 84-85.

⁷⁸ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 38.

⁷⁹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 167; Yücel, *Hadis Tarihi*, 39, 41; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 104, 115.

⁸⁰ Yücel, *Hadis Tarihi*, 43-44; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 101.

toplandığı ilk sahîfe ve nüshaların ortaya çıkışı, bazı araştırmacılar tarafından hicrî ilk asrın ortalarına tarihlenmektedir.⁸¹ Hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarında ise tedvin faaliyeti başlamış,⁸² tâbi'ûn tabakasında giderek yaygınlaşmış ve ikinci asırdan itibaren hadis rivâyetinin temelini oluşturmuştur.⁸³ Tâbi'ûn tabakasının yoğun olarak etkin olduğu hicrî ilk asrın sonlarında, sistemli rihlenin ilk örneklerine rastlandığı da araştırmacılar tarafından zikredilmektedir.⁸⁴

Konumuzla yakından ilgili olarak tahammül ve edâ metotlarının başında gelen semâ ve kırâat metotlarının da tâbi'ûnun yoğunlukla yaşadıkları hicrî birinci asrın sonunda hadis rivâyetinde uygulanması gereken zorunlu bir usûl olarak ortaya koyulduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.⁸⁵ Bazı araştırmacılar söz konusu metotların, Arap yazısındaki eksikliklerden kaynaklanabilecek hataları en aza indirmek maksadıyla uygulanmaya başladığı yorumunu yapmaktadırlar.⁸⁶

Özetle söylemek gerekirse tâbi'ûn dönemi, hadis rivâyet tarihindeki pek çok uygulamanın temellerinin atıldığı önemli bir devir olmuştur: Hadis uydurmacılığının başladığı, buna mukabil isnâdın devreye sokulduğu, cerh-tadil uygulamalarının başladığı ve sistemleştiği, tedvin faaliyetinin başladığı ve yayıldığı, semâ-kırâat metotlarının kullanılmaya başlandığı bu dönem; rivâyet lafızlarının da sistemli bir şekilde kullanılmaya başlandığı dönem olmuştur.

Rivâyet lafızlarının tâbi'ûn tabakasında kullanımı ile alâkalı malumat, bu konuda titiz davrananlar ve mütesâhil görünenler olmak üzere iki başlık altında, şahıs eksenli olarak incelenmeye gayret edilecektir.

1.3.1. RİVÂYET LAFZI KULLANIMI HUSUSUNDA TÎTİZ DAVRANAN TABÎÎLER

Tâbi'ûn döneminde hadislerin sağlıklı bir şekilde nakledilmesini sağlamak üzere alınan tedbirlerden biri de rivâyet lafızlarını kullanmak olmuştur. Tâbi'ûndan bazıları

⁸¹ Muhammed Mustafae el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulûsi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 165.

⁸² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 200.

⁸³ Yücel, *Hadis Tarihi*, 45; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 78.

⁸⁴ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 110.

⁸⁵ Yücel, *Hadis Tarihi*, 47.

⁸⁶ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 77.

rivâyet lafzı kullanımı konusunda dikkatli bir tavır sergilemişlerdir. Bu bölümde tâbi'ûnun bu konudaki tutumları incelenecektir.

1.3.1.1. Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713)

Urve b. ez-Zübeyr insanları kendisine hadis sorarak öğrenmeleri için teşvik etmiştir.⁸⁷ Buna istinaden, ihtiyaca binaen hadis rivâyetinden sonra, sistemli rivâyete geçişin izlerinin onda görüldüğü yorumu yapılabilir. Ayrıca insanlar için hadis yazmış ve bu yazılanları arz etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁸ Hadis ilminde son derece önemli yeniliklerin öncülerinden olduğunu görülen Urve'nin rivâyet lafızları konusunda da özel tutumu olan ilk râvîlerden olduğu söylenebilir.

Kaynaklarda siga kullanımına dair bilinçli bir tavır sergilediği düşünülen ilk isim Urve b. ez-Zübeyr'dir. Bu konuda bazı araştırmacılar onun “أخبر” ve “حدث” lafızlarını kullandığı ve bu iki lafız arasında ayırım gözetmediği kanaatine varmışlardır.⁸⁹ Hadis usulü kaynaklarında aktarıldığına göre ise Urve b. ez-Zübeyr “أخبرنا” dışında bir siga kullanmamıştır. Zira Râmhürmüzî onu bu sigadan başkasını kullanmayan isimlerin ilki olarak zikretmektedir.⁹⁰ Kâdî İyâz da “أخبرنا” dışında bir ifade kullanmayanları sayarken Urve b. ez-Zübeyr'in ismini ilk sırada zikretmiştir.⁹¹

Râmhürmüzî'nin bunu nereye dayandırmış olabileceğine dair bir delile rastlanamamıştır. Kâdî İyâz'ın ise bu bilgiyi ondan nakletmiş olma ihtimali göz önünde bulundurulacak olursa bilginin ilk kaynağı *el-Muhaddisu'l-fâsıl* gibi durmaktadır. Doğrusu Urve'nin böyle bir tercihte bulunduğu dair ulaşabildiğimiz yegâne iki haber bunlar olmakla birlikte, siga kullanımı ile ilgili bilinçli olabileceği düşünülen ilk tercihin yapıldığı dönem, bu rivâyetler dikkate alındığında oldukça erken sayılabilecek bir devire tarihlenebilmektedir.

⁸⁷ el-Fesevî, *el-Ma'rifê ve't-Târîh*, 1/552.

⁸⁸ Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981), 78-79.

⁸⁹ Fikret Özçelik, *Urve b. ez-Zübeyr ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum : Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2012), 68.

⁹⁰ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î* (Kahire: Dârü'z-zehâir, 2016), 534.

⁹¹ el-Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 209.

1.3.1.2. *İbn Sîrîn el-Basrî* (ö. 110/729)

İbn Sîrîn'e neden Ebû Hüreyre'den rivâyet ederken bazen “حدثني” bazen “حدثنا” dediği İbn 'Avn tarafından sorulmuştur. O bu durumu şöyle izah etmiştir: “*Yalnızken bana hadis naklettiği durumlarda 'haddesenî', ben bir grubun içindeyken bize tahdîs ettiği durumlarda ise 'haddesenâ' diyorum.*”⁹²

İbn Sîrîn'nin hadisleri duyduğu gibi aktarma ve lafızları koruma konusundaki titizliğinin,⁹³ onun hadisi nasıl tahammül ettiğini beyan edecek sigayı kullanması ile paralellik arz ettiği söylenebilir.

1.3.1.3. *İbn Ebî Müleyke* (ö. 117/735)

Bir rivâyeti edâ ettiği sırada önce “حدثني” sigasını kullanan İbn Ebî Müleyke daha sonra bu siga ile duymadığı bir rivâyeti aktarmasının doğru olmadığını düşünerek, “*Bana tahdîs etmedi ancak ben onu tahdîs ederken işittim!*” şeklinde açıklama yapma cihetine gitmiştir.⁹⁴ Kanaatimizce bu durum, rivâyet lafzı ile semân keyfiyetini beyan arasındaki ilişki bağlamında, erken döneme ait önemli bir örnektir.

1.3.1.4. *Katâde b. Di'âme* (ö. 117/735)

Siga kullanımı konusunda dikkatli davranan isimlerden biri de Katâde'dir. Onun bu dikkati öğrencisi Şu'be b. el-Haccâc tarafından şu şekilde dile getirilmiştir:

“*Hadis rivâyet ettiği zaman Katâde'nin ağzından gözlerimi ayırmazdım. Duymadığı bir şeyi tahdîs edeceği vakit “haddese Süleymân b. Yesâr ve haddese Ebû Kilâbe, haddese ...” derdi. Duyduğu bir şeyi tahdîs ederken ise “haddesenâ Sa'id b. el-Müseyyeb, haddesenâ Enes, haddesenâ el-Hasen, haddesenâ Mutarriif” derdi.*”⁹⁵

⁹² Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* (ez-Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1987), 1/519.

⁹³ Ebû Bekr Ahmed İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-Kebîr el-Ma'rûf bi Târihi İbn Ebî Hayseme* (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse li't-Tab'ati ve'n-Neşr, 2004), 11/153; er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 553; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 208.

⁹⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 314.

⁹⁵ Ali İbn Ca'd, *Müsnedü İbn'il-Ca'd* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996), 162; er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 538.

Bir başka rivâyette Şu‘be’nin verdiği detay artmakta ve Katâde’den hadis yazarken rivâyet lafızlarını dikkate aldığı açıkça ifade edilmektedir. Buna göre Katâde’nin “سمعت فلاناً” veya “حدثنا فلان” şeklindeki rivâyetleri Şu‘be tarafından yazılmasına rağmen, “قال فلان” veya “حدث فلان” şeklindeki rivâyetleri yazılmaya değer bulunmamıştır.⁹⁶

Hocası Katâde’nin bu tutumu öğrencisi Şu‘be üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Şu‘be’nin konumuzla alâkalı görüşlerini ele alacağımız aşağıdaki bölümde de bu açık bir şekilde görülecektir.

1.3.1.5. *İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)*

Süfyân b. Uyeyne’nin bildirdiğine göre İbn Şihâb, Enes b. Mâlik’ten hadis rivâyet ettiği vakit “سمعت” lafzını kullanmaktadır.⁹⁷ Bir diğer rivâyette Enes b. Mâlik ve Sehl b. Sa‘d birlikte zikredilerek, bu ikisinden rivâyet ettiğinde “سمعت” lafzını kullandığı bilgisi aktarılmıştır.⁹⁸ Rivâyetin en geniş halinde ise bu iki isme Sâib b. Zeyd isimli sahâbeden yaptığı nakillerde “سمعت” lafzının yanı sıra “أخبرني” lafzını kullandığı bilgisine de yer verilmiştir.

Hocası ‘Urve b. ez-Zübeyr’in (ö. 94/713), Kürz b. ‘Alkame (ö. 45/665 [?]) isimli sahâbeden rivâyet ettiği bir hadisi aktarırken İbn Şihâb’ın kullandığı “حدثني” sigasını kullanması Humeydî’ye (ö. 219/834) sorulmuştur. Humeydî cevap olarak: “Zührî’nin hadisleri içerisinde bu ve vesk hadisi dışında حدثني dediğini bilmiyorum.” demiş ve şu yorumu eklemiştir. “Süfyân bunu kasten yapmamıştır, zira o أخبرني ve حدثني sigalarını eşit sayardı.”⁹⁹

1.3.1.6. *Ebû Sa‘îd Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî el-Harrânî (ö. 127¹⁰⁰)*

Süfyân b. Uyeyne, Abdülkerim’in “hâfız, sika, razı olunan” bir râvî olduğunu söyledikten sonra onun “حدثنا” veya “سمعت” sigalarından başka bir siga ile hadis rivâyet

⁹⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 185.

⁹⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 310.

⁹⁸ İbn ‘Abdilber, *et-Temhîd*, 4/167.

⁹⁹ el-Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-Târîh*, 2/702; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 319.

¹⁰⁰ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb* (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmî, ts.), 6/373.

etmediğini vurgular.¹⁰¹ Süfyân'dan gelen bazı rivâyetlerde bu iki sigaya “رأيت” sigası da eklenmiştir.¹⁰²

Bir diğer rivâyetten anlaşıldığına göre Süfyân, hocasının sigâ kullanımı konusundaki hassasiyetine dikkat çekerek durumu şöyle anlatmıştır: “*Abdülkerim el-Cezerî gibisini görmedim. Sadece سألت ، سمعت ve بلغني gibi sözlerle hadis naklederdi.*”¹⁰³

Süfyân, hocasının rivâyet konusundaki titizliğini bir başka rivâyette bizzat onun ağzından aktarmaktadır: “*Ben, hadisi tek bir kelimeyi bile terk etmeden rivâyet ederim.*”¹⁰⁴ Hocasının bu konudaki titiz tavrını aktaran Süfyân'ın, rivâyet lafızlarının kullanımı konusunda ondan etkilenmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

1.3.1.7. Hişam b. 'Urve (ö. 146/763)

Râmhürmüzî ve Kâdî 'İyâz, usûl eserlerinde “أخبرنا” sigasından başka bir sigâ kullanmayanlar arasında, babasından sonra onun da ismini zikretmişlerdir.¹⁰⁵ Hişam'ın yalnızca “أخبرنا” sigasını kullandığı ile alâkalı bu değerlendirmenin nereye dayandırıldığı ile ilgili bir ipucuna rastlanamamıştır. Bu değerlendirmenin, Hişam'ın rivâyetlerinin incelenmesi sonucunda ortaya konulduğu düşünülebilir.

1.3.1.8. Abdülmelik b. Abdülazîz İbn Cüreyc (ö. 150/767)

Yahyâ b. Sa'îd, İbn Cüreyc hakkında “*Sadûk bir kimseydi*” dedikten sonra; “*حدثني dediğinde bu semâ anlamına gelir. أخبرنا ve أخبرني dediğinde ise bunlar kırâate delâlet eder. قال diye rivâyet ettikleri ise rüzgar gibi önemsizdir.*” şeklinde onun sigâ kullanımındaki seçimini bize aktarmaktadır.¹⁰⁶

Bir diğer rivâyette Alî b. el-Medînî, Yahyâ b. Sa'îd'e “*İbn Cüreyc'in 'Atâ el-Horasânî'den rivâyetleri nasıldır?*” diye sormuş o da: “*Zayıftır.*” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ali b. el-Medînî “*Fakat o أخبرنا diyor?*” demiş, Yahyâ b. Sa'îd ise “*Bu bir*

¹⁰¹ Abdurrahman bin Abdullah bin Muhammed el-Cevherî, *Müsnedü'l-Muvatta'* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1997), 472; İbn 'Abdilber, *et-Temhîd*, 12/401.

¹⁰² Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm eş-Şâf'î, *Kitâbu'l-Fevâid eş-Şehîr bi'l-Ğaylâniyyât* (Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1997), 71; el-'Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/374.

¹⁰³ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 467.

¹⁰⁴ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 563.

¹⁰⁵ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 534; el-Kâdî 'İyâz, *el-İlmâ'*, 209.

¹⁰⁶ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 453; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 328.

şey değil, hepsi zayıftır! (Bu rivâyetler) ona, oğlunun verdiği bir kitaptan ibarettir.”
diyerek hükmünü gerekçelendirmişti.¹⁰⁷

Bu iki rivâyetten hareketle diyebiliriz ki; Yahyâ b. Sa’îd, İbn Cüreyc’in rivâyetleri hakkında siga kullanımına dikkat ederek bir değer sırası belirlemiş gibi görünmektedir. Bu durumda İbn Cüreyc’in rivâyet lafzı kullanımında, hadisi hangi metotla aldığını belli edecek şekilde tercihte bulunmuş olduğu kanaatine varmak yerinde olacaktır.

Kâdî İyâz ise onu sadece “أخبرنا” sigasını kullananlar arasında zikretmiştir.¹⁰⁸ Ancak bu hüküm yukarıdaki iki rivâyete bakılacak olursa pek de sağlıklı görünmemektedir.

İbn Cüreyc’in siga kullanımı hakkında titiz davranmasının sebebi, hocası İbn Ebî Müleyke’nin yukarıda bahsettiğimiz hassasiyeti olabilir.

1.3.2. RİVÂYET LAFZI KULLANIMI HUSUSUNDA MÜTESÂHİL DAVRANAN TÂBÎ’İLER

Tâbî’ûn tabakasında bazı râvîlerin rivâyet lafızları ile alâkalı mütesâhil bir tavır takındıkları görülmektedir. Bu bölümde tesâhül iki boyutta tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, tahammül-edâ metodu ayırt etmeksizin aynı sigayı bütün metotlar için kullanmaktır. (Ki bu durumda, bizzat işitilmemiş bazı rivâyetler için tedlîs yorumunun yapıldığı ileride görülecektir.) İkincisi ise (حدثنا/حدثني/أخبرنا/أخبرني/سمعت) gibi lafızların aynı değerde olduklarını söyleyerek bunları tesviye etmektir. Tâbî’ûn neslinden rivâyet lafızları ile ilgili mütesâhil tavra sahip isimler şunlardır:

1.3.2.1. Hasen el-Basrî (ö. 110/728)

Hasan-ı Basrî hadislerin mana ile rivâyetinde gösterdiği tesâhülü¹⁰⁹ rivâyet sigaları hakkında da göstermesi ve manaya ağırlık vererek lafızları göz ardı etmiş olması ihtimal dahilindedir.¹¹⁰ Örneğin bizzat işitmediği bir rivâyeti “حدثنا” sigasıyla nakletmiş

¹⁰⁷ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-‘Aynî, ‘Umdetü’l-Kârî fî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2001), 19/377.

¹⁰⁸ el-Kâdî ‘İyâz, el-İlmâ’, 209.

¹⁰⁹ er-Râmihürmüzî, el-Muhaddisu’l-Fâsıl, 553; el-Bağdâdî, el-Kifâye, 208.

¹¹⁰ el-Bağdâdî, el-Kifâye, 208.

ve bunu yaparken Basra ehlini kastederek bu lafzı, “*Biz Basralılara tahdîs etti.*” anlamına gelecek şekilde kullanmıştır.¹¹¹

Evinin uzaklığı sebebiyle her zaman gelip onu dinleme fırsatı bulamadığı için hadislerini kendine okuyup bu şekliyle rivâyet edip edemeyeceğini soran bir adama, bu rivâyetleri “*حدثني الحسن*” şeklinde nakletmesine izin vermiştir.¹¹²

Bir diğer rivâyette ise Hasan’ın muhaddisin kitabını öğrencisine vermesine ve münâvele metodu ile elde edilen bu rivâyetlerin “*حدثني*” sigası ile rivâyet edilmesine müsaade ettiği görülmektedir.¹¹³

Bu rivâyetlerden hareketle, Hasan-ı Basrî’nin rivâyetin tahammül ve edâ yöntemini belirtecek şekilde siga kullanımı konusunda özel bir tutuma sahip olmadığı görülmektedir.

1.3.2.2. ‘Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732)

‘Atâ b. Ebî Rebâh’a (ö. 114/732) hadisleri kıraât eden İbn Cüreyc, bu hadisleri ne diyerek rivâyet etmesi gerektiğini sorunca, “*قل حدثنا*” cevabını almıştır.¹¹⁴ Bir başka rivâyette ise İbn Cüreyc, ‘Atâ’ya “*Sana hadis kıraât edip أخبرني عطاء* desem olur mu?” diye sormuş o da “*Evet olur.*” cevabını vermiştir.¹¹⁵

Bu iki rivâyet göstermektedir ki ‘Atâ mezkûr iki sigayı, hadis rivâyetinin bir unsuru olarak görmektedir. Buna binâen iki siga arasında bir ayrım gözetmediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda öğrencisinin siga kullanımı hususundaki telkinini de kabul etmekte ve kendi teklifi üzerinde ısrarcı davranmamaktadır. Henüz oluşum aşamasında olan rivâyet esaslarının belirlenmesinde kolektif bir katkıyı göz önüne sermesi bakımından bu durum dikkate alınmalıdır.

¹¹¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 311.

¹¹² er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 445; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 331.

¹¹³ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 456; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 358.

¹¹⁴ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, “Kitâbu'l-İlel”, *Sünenü't-tirmizî* (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2019), 1290.

¹¹⁵ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 328.

1.3.2.3. *İshak b Râşid el-Cezeri el-Harrâni (ö 138/755)*

İshak b. Râşid, Rey şehrine gittiğinde “حدثنا” sigasını kullanarak İbn Şihâb ez-Zühri’den rivâyetlerde bulununca, kendisine Zühri ile nerede karşılaştığı sorulmuştur. Bu soruya cevap olarak “*Onunla karşılaşmadım, Beytü’l-Makdis’e uğradım ve orada ona ait bir kitap buldum*” demiştir.¹¹⁶

Bazı müellifler onun bu tarz bir rivâyet için “حدثنا” sigasını kullanmasını bir nevi tedlîs saymış ve onu müdellislerin ilk tabasında zikretmiş,¹¹⁷ ancak bu gibi râvîlerin rivâyetleri ile amel edilebileceğini de belirtmişlerdir.¹¹⁸

İshak’ın bu kullanımını tedlîs olarak kabul eden İbn Hacer, başka bir eserinde aktardığı bir durumu onun İbn Şihâb ile görüşmüş olmasına delil olarak göstermiştir.¹¹⁹ İshak’ın bizzat İbn Şihâb ile görüşmediğini belirttiği rivâyet ile söz konusu rivâyetin arası kanaatimizce ancak zaman mefhumu ile te’lif edilebilir. Buna göre İshak ilk rivâyet bağlamında henüz İbn Şihâb ile görüşmemişken sonraları onunla görüşme imkânı bulmuş olmalıdır.

1.3.2.4 *Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit (ö. 150/767)*

Konumuzla alâkalı görüşlerini ele almadan önce, Ebû Hanîfe’nin hadis tahammül metotlarından kırâat/arz hakkındaki görüşü bilinmelidir. Onun kırâat metodu ile ilgili yaklaşımına dair rivâyetler, farklı hükümler barındırmaktadır. Bunları; kırâat/arz metodunu caiz gördüğünü bildiren rivâyetler,¹²⁰ kırâat ve semâi eşit gördüğünü bildirilen rivâyetler¹²¹ ve kırâati semâa tercih ettiğini bildiren rivâyetler¹²² olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür. Böylece Ebû Hanîfe’nin kırâat metodunu sağlıklı bir tahammül metodu olarak gördüğü, hatta zaman zaman semâdan daha sıhhatli bulduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁶ el-Hâkim en-Neysâbüri, *Ma’rife*, 368-369; el-Kâdi ‘İyâz, *el-İlmâ’*, 197.

¹¹⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Tabakâti’l-Müdeillisîn Ta’rifu Ehli’t-Tedlîs bi Merâtib el-Mevsûfûne bi’t-Tedlîs* (Zerkâ: Mektebetü’l-Menâr, ts.), 19.

¹¹⁸ Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *Kitâb fî ‘İlmi’l-Hadîs Kitâbu Beyâni’l-Müsneid ve’l-Mürsel ve’l-Münkati’* (Abudabi: Müessesetü Beynûne, 2006), 51.

¹¹⁹ el-‘Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/230.

¹²⁰ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 438; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 305; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 328.

¹²¹ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 444; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 294-295.

¹²² el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 302.

Tahâvî onun “أخبرنا” ve “حدثنا” arasında bir fark gözetmediğini belirtmektedir.¹²³ Kanaatimizce Tahâvî bu sonuca, Ebû Hanîfe’nin kırâat metodu ile elde edilen rivâyetler için her iki lafzın da kullanılmasını uygun görmesi sebebiyle ulaşmıştır. Nitekim Ebû Hanîfe’nin kırâat metodu için iki lafzın da kullanılabileceğini belirttiği farklı rivâyetler vardır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarı ile hiçbir rivâyette iki lafız yan yana zikredilmemektedir.

Ebû Yûsuf’un arz metodu ile elde edilen rivâyetleri tahdîs etmenin caiz olup olmadığını sorması üzerine, bunun caiz olduğunu, bu rivâyetler için “حدثني فلان” ve “سمعت فلانا” lafızlarının kullanılabileceğini belirtmiştir.¹²⁴ Ebû Katan’ın aktardığı diğer bir rivâyette ise “*Bana kırâat et ve “حدثني/حدثنا” de. Bunda senin aleyhine olacak bir şey bilsem sana bunu emretmem.*” diyerek söz konusu siganın kullanımında bir mahzur olmadığını açıkça ifade etmiştir.¹²⁵ Diğer bir grup rivâyette ise kırâat metodu için “أخبرنا” sigasının kullanımında bir beis görmediği âlimler tarafından nakledilmiştir.¹²⁶

Özetle ifade etmek gerekirse Ebû Hanîfe kırâatı, semâ kadar hatta ondan daha sağlam bir nakil metodu olarak görmektedir. “أخبرنا” ve hatta “سمعت” gibi lafızların kullanımını bu metot için uygun bulmakta ve aralarında bir fark gözetmemektedir.

1.3.3. DEĞERLENDİRME

Bu dönemde rivâyet lafızları ilk defa bilinçli şekilde bazı özel anlamlar yüklenerek kullanılmaya başlanmıştır. Rivâyet lafızlarının kullanımı hususunda titiz davrananlardan aktardığımız bilgileri beş maddede toplamak mümkündür. Böylece rivâyet lafızlarının kullanımındaki titizliğin sebepleri ve boyutları ortaya çıkacaktır:

1. Râvînin bizzat kendisine aktarılmayan rivâyetlerde, aksini ihsas ettirecek rivâyet lafızlarını kullanmaktan çekinmesi.
2. Râvî’nin rivâyeti yalnızken mi yoksa bir cemâat içersinde mi dinlediğini belli edecek şekilde tekil veya çoğul siga kullanması.

¹²³ et-Tahâvî, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed, “et-Tesviye Beyne Haddesenâ ve Ahberanâ”, *Hamsu Resâil fî ‘Ulûmi’l-Hadîs*, kitap editörü Abdülfettâh Ebû Gudde, 279-314 (Mısır: Dâru’s-Selâm, 2017), 302; Ebû Ömer Yûsuf İbn ‘Abdilber, *Câmi’u Beyâni’l-‘ilm ve Fadlih* (Suud: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994), 2/1146.

¹²⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 305.

¹²⁵ et-Tahâvî, “et-Tesviye”, 302; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 333.

¹²⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 328; Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-Mudîyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye* (Kahire: Hicr, 1993), 1/62.

3. Semâi direkt belli etmek üzere “سمعت” sigasının kullanılması.
4. Bazı râvîlerin belli sigalar dışında bir sigayı kullanmamakla tanınması.
5. Sigaların, semâ/kırâat ve diğer bazı metotları belli edecek şekilde tercih edilerek rivâyetin keyfiyetinin beyan edilmesi.

Siga kullanımı konusunda mütesâhil davrandığını belirttiğimiz râvîlerin sigalar konusundaki yorumları da söz konusu dönemde siga kullanımı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Özetle belirtmek gerekirse, rivâyet esaslarının tespit edilerek uygulanmaya başlandığı tâbiûn devri, aynı zamanda rivâyet lafızlarının kullanım esaslarının da temelini atıldığı bir dönem olmuştur.

1.4. EDÂ LAFIZLARININ ETBÂ‘U’T-TÂBİ‘ÎN TABAKASINDA KULLANIMI

Tabî‘ûn tabakasından sonra gelen etbâ‘u’t-tâbi‘în kuşağı hicrî 220 senesinde sona ermiştir.¹²⁷ Konumuzla alâkalı görüşlerini inceleyeceğimiz isimlerin de hicrî ikinci yüzyılda yaşamış olmalarından hareketle, bu kuşağın hicrî ikinci yüzyıla yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda söz konusu asrın hadis ilmi açısından hangi gelişmelere sahne olduğunu bilmenin daha sağlıklı bir bakış açısı sunabilecektir.

Hicrî ilk asrda uygulanmaya başlanan isnâd kullanımı, ikinci asra gelindiğinde iyice yerleşmiştir. Bu dönemde bazı muhaddisler tarafından isnâdın önemi vurgulanmış ve hadislerin mutlak surette isnâdlı rivâyet edilmesi hususunda uyarılarda bulunulmuştur.¹²⁸

Cerh-tadil faaliyetleri etbâ‘u’t-tâbi‘în dönemde önemli bir aşama kaydetmiştir.¹²⁹ Araştırmacılar ilk sistemli cerh-tadil faaliyetini hicrî ikinci asrın ilk çeyreğinde, Şû‘be b. Haccâc’ın başlattığı ve sonraki yıllarda bu faaliyeti genişlettiği kanaatindedirler.¹³⁰

Tâbi‘ûn döneminde gerçekleştirilen tedvin faaliyetinin hemen ardından hicrî ikinci asrda muhaddislerce hadislerin tasnîfine başlanmıştır.¹³¹ Tedvin döneminde

¹²⁷ Başaran - Sönmez, *Hadis Usulü ve Tarihi*, 107.

¹²⁸ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 113-114.

¹²⁹ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 115.

¹³⁰ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 449; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 115.

¹³¹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 206, 208; Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 246.

derlenen yazılı hadis malzemesi, kullanımını kolaylaştırmak üzere, bu devirde çeşitli konulara göre düzenlenmiştir.¹³²

Tasnif faaliyetine yoğunlukla katılan isimler, konumuzla alâkalı görüş beyan eden isimlerle çoğu zaman aynıdır. Bu bakımdan Râmhürmüzî'nin, Ali b. el-Medînî'den aktardığı *hadis musanniflerini* yeri gelmişken burada bir liste halinde zikretmeyi uygun bulduk:

Ali b. el-Medînî'nin “*İsnadları inceledim, şu altı kişi arasında döndüğünü/يُورِ* gördüm” diyerek zikrettiği altı isimden sonra “*Bu altı kişinin ilmi, tasnif sahiplerine geçti*” diyerek zikrettiği on iki isim şu şekildedir: Medine’de: Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Muhammed b. İshâk (ö. 151/768); Mekke’de: İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814); Basra’da: Sa’îd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Ebû Avâne (ö. 176/792), Şu’be b. el-Haccâc (ö. 160/776) ve Ma’mer b. Râşid (ö. 153/770); Kûfe’de: Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778); Şam’da: el-Evzâ’î (ö. 157/774); Vâsıt’ta: Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799).¹³³

Ali b. el-Medînî'nin *medârü’l-esânîd* râvîlerin ilmini devraldığını söylediği, tasnif dönemine ait bu on iki isimden çoğunun konumuzla alâkalı esaslarda belirleyici rol oynadıkları ilerleyen kısımda görülecektir. Bu durum, onların rivâyet lafızlarının kullanımı ve delâletlerinin tespiti noktasındaki gayretlerinin, hadis ilimlerinin gelişimine olan katkıları ile paralellik arz ettiğini göstermektedir.

Tasnif devrinde oluşan hadis kitapları ve cüzleri de konumuz açısından önemlidir. Bazı araştırmacılar bu devirde yazılan hadis kitaplarında ittisâle, hicrî üçüncü asırda dikkat edildiği kadar dikkat edilmediğini, bu yüzyılda yazılan kitaplarda bol miktarda *belağ sigası*, *mürsel* ve *münkatı* rivâyet bulunduğunu söylemişlerdir. Devamında yaptıkları tespitte ise aynı yüzyılda oluşturulan cüzlerde amacın, bir konunun aydınlatılmasından çok hadis rivâyeti olması sebebiyle merfû-muttasıl rivâyetlerin çoğunlukta olduğunu söylemişlerdir.¹³⁴

Semâ ve kırâat metotlarının, artan yazılı hadis metinlerinin ehil olmayan kişilerin eline geçmesinden ve yazıdan kaynaklanan hataları en aza indirmek maksadıyla birinci

¹³² Yücel, *Hadis Tarihi*, 49; Başaran - Sönmez, *Hadis Usulü ve Tarihi*, 107.

¹³³ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 650-655.

¹³⁴ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 117-119.

asrın sonlarında uygulanmaya başlandığından söz edilmişti.¹³⁵ Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren ise tedvin sonucu artan yazılı hadis malzemesinden yararlanabilmek maksadı ile *icâzet*, *münâvele* ve *mükâtebe* gibi metotların kullanımı muhaddislerce uygun görülmeye başlanmıştır.¹³⁶ Araştırmacılar etbâ'ü't-tâbi'în neslini, tahammül-edâ yöntemlerinin olgunlaştığı nesil olarak değerlendirmişlerdir.¹³⁷ İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı eserindeki senedlerde (عن) lafzının çoğunlukta olması, semâa delâlet edecek (حدثنا\ أخبرنا\ سمعت) gibi rivâyet lafızlarının oldukça az kullanılmış olmasının¹³⁸ sebebinin, temelde bu durum olduğu düşünülebilir.

Etbâ'ü't-tâbi'în neslinden muhaddislerin rivâyet lafızları hakkındaki görüşlerini bu konuda titiz davrananlar ve mütesâhil olanlar olmak üzere iki grupta incelenecektir.

1.4.1. RİVÂYET LAFIZLARININ KULLANIMINDA TİTİZLİK GÖSTEREN ETBÂU'T-TÂBÎİ

1.4.1.1. *el-Evzâ'î* (ö. 157/774)

Rivâyet sigalarının sistemleşmesinde Evzâ'î'nin oldukça önemli bir yeri vardır. Zira konuda kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar, edâ sigalarının kullanımının sistemleşmesi sürecinde son derece önemlidir. Tespit edebildiğimiz kadarı ile Evzâ'î, rivâyet lafızları ile tahammül-edâ metotları arasındaki ilişkiyi detaylandıran ilk isimdir.

İcâzet metodu ile kendisinden alınan hadislerde öğrenci tek başına ise “خَبَّرَنِي” bir grubun içerisinde ise “خَبَّرَنَا” şeklinde rivâyet edilmesini tavsiye etmektedir.¹³⁹

Kendisinden münâvele metodu ile elde edilen hadislerde, “حدثنا” ve “أخبرنا” sigalarının kullanımını hoş karşılamamakta ve bu metot için “قال” ve “عن” sigalarının kullanımını tasvip ettiğini belirtmektedir.¹⁴⁰ Münâvele metodu ile elde edilen rivâyetlerde “أنبأنا” lafzının kullanılması gerektiği görüşünde olduğu da belirtilmiştir.¹⁴¹

¹³⁵ Yücel, *Hadis Tarihi*, 47.

¹³⁶ Yücel, *Hadis Tarihi*, 48.

¹³⁷ Başaran - Sönmez, *Hadis Usulü ve Tarihi*, 107.

¹³⁸ Muvattadaki senedlerin rivâyet lafızları açısından durumu ile alakalı yorum için bkz. Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivâyetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali*, 63.

¹³⁹ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 457.

¹⁴⁰ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 457; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 356.

¹⁴¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 358.

Evzâ'î'nin münâvele metodu ile elde edilen kitaplar hakkında “*Kendisi ile amel edilir, ancak rivâyet edilmez.*”¹⁴² şeklindeki görüşü de dikkate alınacak olursa, o *ihbâr* ve *tahdîs* sigalarını sahih bir rivâyetin unsurları olarak görmektedir diyebiliriz.

Kendisine kırâat metodu ile hadis nakleden bir adamın “*حدثنا*” sigasını kullanması ile ilgili ne düşündüğü sorulduğunda, “*Hadisi nasıl aldıysa öyle desin!*” diyerek “*قرأت*” sigasını kullanması gerektiğini belirtmiştir.¹⁴³

Yahyâ b. Ma'în, Evzâ'î'nin arz metodu ile hadis aldığını ve bunu beyan ettiğini rivâyet etmektedir.¹⁴⁴ Kanaatimizce bu beyan, edâ sigası üzerinden gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle arz metoduna uygun bir edâ sigası kullanma hassasiyeti göstererek, bu metotla elde ettiği hadisi uygun gördüğü bir siga ile rivâyet etmiştir.

Kaynaklarda aktarılan haberlere bakıldığında, Evzâ'î'nin talebelerinin de siga kullanımı konusunda bilinçli bir tavra sahip oldukları görülmektedir. Amr b. Ebî Seleme et-Tinîsî (ö. h. 212) Evzâ'î'den bizzat duyduklarını “*حدثنا*”; arz ve *icâzet* metotları ile elde ettiklerini ise “*أخبرنا*” sigalarıyla nakletmeyi tercih etmiştir.¹⁴⁵ Bir diğer rivâyette Amr, Evzâ'î'den *münâvele* metodu ile elde ettiği rivâyetler için “*حدثنا*” sigasını kullanmanın doğru olup olmadığını öğrenmek istemiş “*Eğer sana tahdîs edersem öyle dersin.*” cevabını almıştır. Ardından “*أخبرنا*” lafzını kullanmasının da uygun olmadığını söyleyen Evzâ'î'ye, nasıl bir siga kullanması gerektiğini sormuş, “*قال أبو عمرو، وعن أبي عمرو،*” dersin” cevabını almıştır.¹⁴⁶ Bu örnekten harekele Evzâ'î'nin talebeleri üzerinde siga kullanımı konusunda etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Evzâ'î'nin önde gelen talebelerinden biri olan el-Velîd b. Mezzyd'in (ö. 187/203)¹⁴⁷ Evzâ'î'ye “*Senden pek çok hadis yazdım. Bunları ne diyerek rivâyet edeyim?*” şeklindeki sorusunu Evzâ'î oldukça ayrıntılı biçimde cevaplamıştır: “*Yalnızca sana okuduklarımda “حدثني” de, bir cemaate okuduğum ve senin de onların içinde bulunduğun rivâyetlerde “حدثنا” de, yalnız başına bana okuduklarında “أخبرني” de, bir cemaate okunur da sen onların içinde bulunursan “أخبرنا” de, yalnızca sana icâzetten*

¹⁴² er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 458.

¹⁴³ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 451; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 325.

¹⁴⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 227.

¹⁴⁵ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 323.

¹⁴⁶ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 457.

¹⁴⁷ el-'Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/151.

*rivâyet ettiklerimde “خبرني” de, bir cemaate icâzetten rivâyet ettim ve sen de onlarla beraber idiysen “خبرنا” de.*¹⁴⁸ Evzâ‘î’nin en sağlam, hata yapmayan ve tedlîsten uzak olarak anılan bu talebesi¹⁴⁹ ile arasında geçen söz konusu diyalogun, rastgele gerçekleşmediği ve rivâyet lafızlarındaki sistemleşme hakkında oldukça önemli bir veri sunduğu söylenebilir.

Babası ile Evzâ‘î arasında geçen yukarıdaki diyalogu bize aktaran el-Abbâs b. Velîd b. Mezyed (ö. 270)¹⁵⁰ de kanaatimizce Evzâ‘î’nin bu tutumundan etkilenmiştir. Bu görüşümüzü destekler nitelikteki bir başka rivâyette de el-Abbâs b. el-Velîd’e, kırâat metodu ile kendisinden elde edilen hadisler için hangi siganın kullanılması gerektiği sorulduğunda, “أخبرنا” cevabını vermiştir.¹⁵¹ Böylece Evzâ‘î’nin siga kullanımı hususunda kendisinden sonraki iki kuşağı da etkilediğini söyleyebiliriz.

1.4.1.2. Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776)

Rivâyet lafızlarının kullanımının sistemleşmesi açısından oldukça önemli isimlerden biri de Şu‘be’dir. “كُلُّ حَدِيثٍ لَيْسَ فِيهِ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا فَهُوَ خَلٌّ وَبَقْلٌ”, “İçerisinde haddesenâ ve ahberanâ bulunmayan her hadis abur cuburdur.”¹⁵² şeklindeki ifadesi ile “كُلُّ شَيْءٍ لَيْسَ فِي الْحَدِيثِ سَمِعْتُ فَهُوَ خَلٌّ وَبَقْلٌ”, “sözlü aktarım esnasında semî‘tî ifadesini içermeyen her rivâyet abur cuburdur.”¹⁵³ şeklindeki ifadeleri, onun siga kullanımına özel bir önem vermiş olduğuna işaret eder. Ona sorulan sorulara verdiği cevapların, Evzâ‘î’de olduğu gibi, rivâyet lafızlarının kullanımındaki sistemleşmeye büyük katkı sağladığı söylenilebilir.

“لَأَنْ أَرْنِي أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقُولَ: قَالَ فُلَانٌ, وَلَمْ أَسْمَعْ مِنْهُ” şeklindeki ifadesi de duymadığı bir hadisi bizzat duyduğunu ihsas ettirecek herhangi bir sigayı kullanarak rivâyet etmenin ona göre ne kadar çirkin bir iş olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁴ Aynı manaya gelebilecek başka bir rivâyette ise Şu‘be’ye rivâyet ettiği hadisleri kendisinin mi işittiği sorulunca: “Vay Vay ey Arapça bilen kişi! Bunu bana soruyorsun öyle mi? Ondan duymadığım halde قال

¹⁴⁸ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 457; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 328.

¹⁴⁹ el-‘Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/151.

¹⁵⁰ Rivâyetin senedleri için bkz. er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 457; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 327.

¹⁵¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 329.

¹⁵² er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 533; İbn ‘Adî, *el-Kâmil*, 1/144; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 310.

¹⁵³ İbn Ca’d, *Müsnedü İbni'l-Ca’d*, 22.

¹⁵⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 316.

فلان diyerek birisinden bir şey aktarmaktansa gökten düşmeyi tercih ederim. Ne var ki bunu benden daha hayırlı kimseler yapmaktadır.”¹⁵⁵ şeklinde cevap vermiştir. Böylece bu uygulamanın var olduğunu, makbul kişiler tarafından gerçekleştirildiğini fakat kendisinin bunu asla yapmayacak kadar titiz davrandığını açık bir şekilde dile getirmiştir.

Kaynaklarda geçtiğine göre Amr en-Nâkid ile Ebû Uyeyne arasında geçen bir konuşmada “أخبرني قال أخبرني” şeklindeki bir isnâdın Şu‘be’nin hoşuna gidecek bir isnâd olduğu değerlendirilmektedir.¹⁵⁶ Bu da onun senedin tamamında, her bir râvî arasında rivâyet lafzının açıkça zikredilmesinden hoşlanacağı anlamına gelmektedir.

Şu‘be’ye “قرأت على...” sigasını kullanımı sorulduğunda “*İster bir defa قرأت desin ister on defa حدثني به desin beni ilgilendirmez. Bunlar bana göre fıkıhta eşittir. Ancak bunların, rivâyetin hangi yolla alındığını belli edecek surette kullanılması bana göre daha iyidir.*” demiştir.¹⁵⁷ Bu durumun onun siga kullanımı konusundaki titizliğinin fikhî bir kaygıdan ziyâde, hadislerin aktarımında, râvîler arasındaki ittisâle yönelik ayrıntılı bilgi vermeyi sağlamaya yönelik olduğunu söyleyebiliriz.

Şu‘be ile hocası Mansûr b. el-Mu‘temir (ö. 132/750) arasında geçen şu diyalog da siga kullanımına dair, ilk dönem arayışları hususunda bize ışık tutmaktadır.¹⁵⁸ Buna göre Şu‘be, Mansûr’a: “*Sana kırâatte bulunduğum zaman ne diyeyim? (hangi siga ile rivâyette bulunayım?)*” diye sormuş ve Mansûr’dan “*Haddesenâ de.*” cevabını almıştır.¹⁵⁹ Şu‘be hocası Eyyûb’e de bu durumu sormuş, o da Mansûr’u onaylamıştır.¹⁶⁰ Bir başka rivâyette ise Şu‘be’nin hocasına, kırâat ettiği hadisler için “*Haddesenî diyebilir miyim?*” şeklinde siga teklifinde bulunduğu detayıyla karşılaşmaktayız.¹⁶¹

Bir diğer rivâyette Mansûr’un Şu‘be’ye bazı hadisler yazdığını, daha sonra Şu‘be’nin onunla karşılaştığında¹⁶² “*Bunlar için haddesenî diyebilir miyim?*” diye

¹⁵⁵ Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve ’l-Esmâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 1/316.

¹⁵⁶ İbn Ca’d, *Müsnedü İbni’l-Ca’d*, 22.

¹⁵⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 327.

¹⁵⁸ Şu‘be’nin Mansûr’a kırâati hakkında bkz. el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 294.

¹⁵⁹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 332.

¹⁶⁰ el-Kâdî İyâz, *el-İlmâ’*, 165.

¹⁶¹ el-Fesevî, *el-Ma’rife ve ’t-Târih*, 2/827; er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu ’l-Fâsıl*, 460.

¹⁶² el-Kâdî İyâz, *el-İlmâ’*, 165.

sorduğu görülür. Mansûr bu soruya “*Evet, diyebilirsin. Sana yazdığım zaman bu sana tahdîs ettiğim anlamına gelmektedir.*” cevabını vermiştir.¹⁶³

Yukarıda bahsettiğimiz, Şu‘be ve Mansûr arasındaki diyalogu eserinde ilk kaydeden kişi Ebû Dâvûd’dur. Mansûr’un Şu‘be’ye yazdığını bildiren rivâyeti Hafs b. Ömer tarîki ile, Şu‘be’nin Mansûra kırâat ettiğini belirttiği rivâyeti ise İbn Kesîr tarîki ile aktarmıştır. İsnâd içi bilgi olarak aktardığı bu durumu farklı varyantları ile kaydetmesi dikkat çekicidir.¹⁶⁴ Nitekim Ebû Dâvûd’un “أخبرنا” sigasını “حدثنا” sigasından daha aşağıda bulduğu da göz ardı edilmeyecek olursa, eserinde böyle bir detaya yer vermesinin sebebi net olarak anlaşılmış olur.¹⁶⁵

Şu‘be’nin, *münâvele* metodu ile elde edilen rivâyetlerde “أنبأنا” sigasının kullanımını tercih ettiği de bilinmektedir.¹⁶⁶

Görüldüğü gibi Şu‘be’nin siga kullanımı ile ilgili hassasiyeti onu hocalarına sorular sormaya sevk etmiş, ilmî tecessüsü ve bilinçli tercihleri onu hadis tarihinde siga kullanımı hususunda önemli isimlerden biri haline getirmiştir.

1.4.1.3. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)

Rivâyet lafızlarının kullanımının yaygınlaşmasını sağlayan bir diğer muhaddis de Süfyân’dır. Bu konuda kendisinden vârid olan rivâyetler tespit edilerek onun meselemiz açısından önemi ortaya koyulacaktır.

Kendisine kırâat olunan hadislerin rivâyetinde hangi lafzın kullanılması gerektiği sorulduğunda, “أشهدني” denilebileceğini söylemiştir.¹⁶⁷ Bir diğer rivâyetinde ise kırâat metodu ile elde edilen hadisler için “حدثنا” lafzının kullanılmasında bir sakınca olmadığını belirtmiştir.¹⁶⁸ Ayrıca kırâat metodu ile elde edilen hadisler için “سمعت” gibi doğrudan semâî çağrıştıracak bir lafzın kullanımını uygun bulması da dikkate değerdir.¹⁶⁹ Ancak

¹⁶³ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 460.

¹⁶⁴ Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirün, 2019). “el-Edeb”, 65.

¹⁶⁵ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 329.

¹⁶⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 358.

¹⁶⁷ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 438.

¹⁶⁸ el-Bağdâdî, *el-Câmi‘*, 2/50; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 332.

¹⁶⁹ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 440.

Süfyân'ın lafız kullanımı hakkındaki tercihlerini sıhhatli bir şekilde değerlendirmek için, Süfyân'ın *semâ* ve *kırâat* metotlarını eşit mesabede gördüğünü bilmek lazımdır.¹⁷⁰

Süfyân'ın bazı durumlarda hocalarından rivâyet lafzını açıkça kullanmalarını istediği durumlar olmuştur. Bu durumlardan ilki İkrime b. Ammar el-Yemânî'nin kendisine hadis imlâ ettirdiği sırada, Süfyân'ın “*حدثني سمعت de!*” şeklindeki talebidir.¹⁷¹ İkincisi ise Ebû'l-Eşheb'e “*سمعت de! سمعت de!*” şeklindeki ikazıdır.¹⁷² Bu iki rivâyetten hareketle Süfyân'ın, rivâyet lafızları ile tahammül-edâ metotları arasında dikkatli bir ilişki kurmasına rağmen rivâyetin sıhhatli bir şekilde elde edildiğini belirtmesi bakımından mezkûr lafızları kullanmayı önemli gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durumun Süfyân'ı, rivâyet lafzı kullanımının yaygınlaşmasını sağlayan isimlerden biri haline getirmektedir.

1.4.1.4. Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797)

Abdullah b. el-Mübârek'in siga kullanımı konusundaki tutumunu, gözlemlerinden yola çıkarak aktaran Nu'aym b. Hammâd, onu “*حدثنا*” sigasını kullanırken hiç görmediğini söylemektedir. Bunun sebebini ise “*أخبرنا*” sigasının daha geniş bir ifade olması şeklinde belirtmiştir.¹⁷³

Osman b. Ebî Şeybe'ye (ö. 239/853) kıraât metodu ile elde edilen hadislerde hangi siganın kullanılması gerektiği sorulduğunda, Abdullah b. Mübârek'in bu konudaki tutumunu hatırlatmıştır. Buna göre İbnü'l-Mübârek, İbn Cüreyc'e (ö. 150/767) okuyarak elde ettiği hadisleri rivâyet ederken bu durumu belli edecek şekilde “*قرأت على ابن جريج*” demek ve “*أخبرنا*” sigasını kullanmamaktadır.

İbnü'l-Mübârek, Ebû Hanîfe'nin kıraât metodu ile elde edilen rivâyetler için “*أخبرنا*” denilmesinde bir beis olmadığı kanaatini taşıdığını aktarmış ve kanaatimizce bu görüşten etkilenmiştir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, 2/827; er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 438; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 294.

¹⁷¹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1953), 1/117.

¹⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 1/82.

¹⁷³ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 311; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, 8/404-405.

¹⁷⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 328.

Abdullah b. el-Mübârek'in hocası Avf'dan naklettiğine göre kırâat metodu ile elde edilen hadisleri “حدثني” şeklinde nakletmek bir nevi yalancılıktır.¹⁷⁵ Abdullah da hocasının bu görüşüne sahip çıkmış olmalı ki, Süfyân b. Uyeyne'ye kırâat metodu ile elde edilen hadislerde ne denileceği soruldu zaman “*Şu Horasanlının (İbnü'l-Mübârek) dediği gibi قرأت على فلان denilmelidir.*” cevabını vermiştir. Bu durum Abdullah'ın, *semâ* ya da *kırâat* metodlarından herhangi biri ile elde edilen rivâyetlerde, farklı sigalar kullanılması gerektiği fikrinde olduğunu söylememize fırsat vermektedir.

Abdullah b. el-Mübârek'e göre bir cemaat içerisinde hocanın hadis rivâyetini dinleyen her bir râvî “حدثني” demelidir.¹⁷⁶ Yine bir cemaat içerisinde muhaddisten işiten bir râvî “أخبرني” ve “حدثني” diyerek bu hadisi rivâyet edebilir. Çünkü muhaddis cemaatin her bir ferdine konuştuklarını işittirmeyi irade etmektedir.¹⁷⁷

Ebû Ubeyd ise İbnü'l-Mübârek hakkındaki bir mülâhazasını şu şekilde aktarmaktadır: “*İbnü'l-Mübârek'i çoğu zaman أخبرني derken işitirdik. Ben onun bu rivâyetleri tek başına işittiğini düşünürdüm. Ancak bana onun şu görüşünü aktardılar: ‘dediğimiz vakit bizden her biri kendi karşısında tahdîs olunuyor gibidir.’ Bu sebeple o, bu tür durumlarda (حدثني) demeyi caiz görmektedir.*” İbn Ubeyd'in bu yorumu, arz metodu ile hadis rivâyet edilen ortamda bulunan râvîlerin, sanki kendilerine rivâyet olunuyormuş gibi حدثني demeleri ile alâkalıdır.¹⁷⁸

Bütün bu rivâyetler de göstermektedir ki Abdullah b. el-Mübârek, çeşitli bağlamlarda siga kullanımı hakkında titizlik göstermiş ve bu tavrıyla diğer muhaddisler üzerinde etki yaratmıştır.

1.4.1.5. Gunder el-Hüzelî (ö. 193/809)

Gunder'in rivâyet lafızları hakkındaki tercihi, *tahammül-edâ* metoları ile ilişkilidir. Buna göre *semâ* edip arz etmediği hadislerde “سمعت” lafzını kullanırken, *semâ* ettikten sonra arz ettiği hadisler için “حدثنا” lafzını kullanmayı tercih etmiştir. Şu iki rivâyet onun bu konudaki tavrını daha iyi yansıtmaktadır:

¹⁷⁵ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 455; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 323.

¹⁷⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 321.

¹⁷⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 321.

¹⁷⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 306.

Ahmed b. Hanbel'in aktardığına göre: “Gunder’in (kitabında), Sa’îd’in rivâyetlerinden birinin üzerinde -(arz) alameti olarak- ayn harfî bulunursa bu hadisi Sa’îd’den işittiğini ve ona arz ettiğini belirtmek üzere “حدثنا سعيد” diyerek naklederdi. Üzerinde ayn harfî bulunmayan rivâyetlerde “حدثنا سعيد” demezdi. Bu tarz rivâyetleri “سمعه من سعيد” diyerek aktarırdı.”¹⁷⁹

Yahyâ b. Mâ’in’in anlatımı ise şu şekildedir: “Gunder, sâlih ve istikameti düzgün bir kimse idi. Şu’be’den rivâyet ettiği hadislerden, semâ ettikten sonra Şu’be’ye arz etmediği ve üzerine ayn (ع) işareti koymadığı hadisler için “حدثنا” demezdi.”¹⁸⁰

Görüldüğü üzere Gunder’in lafız konusundaki tercihi bize, hangi hadisleri semâ ettikten sonra arz ettiği, hangilerinde yalnızca semânın bulunduğu bilgisini vermektedir.

1.4.1.6. Mahled b. Yezîd el-Harrânî (ö. 193/808)

Öğrencisi Osman b. Ebî Şeybe’nin verdiği bilgiye göre Mahled, İbn Cüreyc’den aldığı hadisleri rivâyet ederken “حدثنا\أخبرنا\سمعت” sigalarını kullanmaktadır. Hadisleri elde ettiği metotları ise şu şekilde açıklamıştır: “أخبرنا” ile rivâyet ettiğim haberleri kiraât metodu ile, “حدثنا” şeklinde rivâyet ettiğim haberleri ise semâ ile elde etmişimdir.”¹⁸¹

Sahihayn’da Mahled b. Yezîd’in İbn Cüreyc’den aktardığı 6 rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan 5’i Buhârî tarafından rivâyet edilmiştir. 5 rivâyette de “أخبرنا” sigası kullanılmıştır.¹⁸² Müslim’in rivâyetinde ise Mahled, İbn Cüreyc’den “حدثنا” sigası ile rivâyet etmiştir.¹⁸³ Bu, Müslim’in siga konusunda var olduğu düşünülen hassasiyetine örnek olarak gösterilebilir.

1.4.1.7. Vekî’ b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî (ö. 197/812)

Süfyân’ın *Câmi*’ isimli eserinin hangi metotla yazıldığı üzerine bir tartışma ile alâkalı görüş beyan eden Vekî’, edâ sigaları hakkındaki yaklaşımını da bir anlamda

¹⁷⁹ İbn Hanbel, *Kitâbu l-‘İlel*, 3/186.

¹⁸⁰ el-Bağdâdî, *el-Câmi*’, 1/273.

¹⁸¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 324.

¹⁸² Rivâyetler için bkz. el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*. “el-Cumu’a”, 20 (No. 911); “el-Buyû’”, 9 (No. 2062); “el-Vesâyâ”, 15 (No. 2756); “el-Menâkıb”, 8 (No. 3518); “el-Edeb”, 117 (No. 6213).

¹⁸³ Müslim, *es-Sahîh*. “el-Buyû’”, 82.

açıklamıştır. Buna göre Vekî', Ubeydullah'ın *Câmi* adlı eserini bizzat işitmemesine rağmen “حدثنا” dediğini, ömrünün sonlarına doğru bundan vazgeçerek ondan duymadığını fakat bir yerden işittiğini açıklamıştır. Rivâyeti aktaran el-Hatîb, buradan hareketle, Vekî'in kırâat metodu ile elde edilen rivâyetlerin “حدثنا” sigası ile aktarılmaması gerektiği görüşünde olduğu sonucuna varmıştır.¹⁸⁴

1.4.1.8. Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Misri (ö. 197/813)

Abdullah b. Vehb'in rivâyet lafızları hakkında en detaylı açıklaması şu şekildedir:

Kitaplarımda yer alan yahut bizzat size aktarırken “haddesenâ” dediklerimi insanlarla berâber, “haddesenî” dediklerimi ise tek başıma semâ etmişimdir. Bir âlime okunurken benim de şahit olarak bulunduğum rivâyetlerde “ahberanâ”, bir âlime yalnız başımayken kırâat ettiklerimde ise “ahberanî” demişimdir.¹⁸⁵

Ahmed b. Hanbel'in “...Semâi arzdan ayırarak belirtirdi”¹⁸⁶ demesinin nedeni, onun rivâyet lafızları ile alâkalı bu tutumu olabilir.

İbn Receb el-Hanbelî *Şerhu 'İlel*'de, yukarıda zikrettiğimiz bu durumu “(Onun) bu şekildeki detaylı ayrımı, vacip değildir ancak müstehaptır.” şeklinde yorumlamıştır.¹⁸⁷ Bu görüşünü Hatîb el-Bağdâdî'ye dayandırmaktadır. Hatîb'e göre de böyle bir uygulama ehl-i ilm'in hepsine göre vacip olmadığı için müstehap olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁸

Bu detaylı açıklaması Abdullah b. Vehb'in bunu sistemli bir şekilde kullandığını akıllara getirse de hadis münekkithlerinin onun hakkındaki değerlendirmelerini bilmek, kullandığı rivâyet lafızlarını anlamlandırmakta yardımcı olacaktır. Zira Abdullah b. Vehb'in hadisin tahammülü noktasında gösterdiği mütesâhil tavır eleştirilere sebep olmuştur.

Ahmed b. Hanbel'in onunla ilgili olumlu yorumlarda bulunduktan sonra kendisine gelen “*Fakat hadis tahammülü kötü idi.*” şeklindeki itiraza şu karşılığı

¹⁸⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 326.

¹⁸⁵ et-Tirmizî, “Kitâbu'l-‘İlel”, 1291; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ 'İlmi's-Sünen* (Kahire: Dâru'l-Yüsr, 2017), 295.

¹⁸⁶ el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, 6/72; Ebû'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ el-Kâdî 'İyâz, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik* (Mağrib: Matba'atü'l-Fezâle, 1983), 3/231; el-'Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/72.

¹⁸⁷ İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, 1/518.

¹⁸⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 320.

vermiştir: “Öyledir. Fakat hocalarından rivâyet ettiği hadislere baktığınızda sahih olduklarını görürsünüz.”¹⁸⁹

Hadislerin tahammülü esnasında mütesâhil davrandığı durumlardan biri rivâyet meclislerinde uyumasıdır. Sa’îd b. Mansur’un (ö. 227/842) dediğine göre, hocaların huzurunda hadis semâında bulunan İbn Vehb mecliste uyur, uyandığında mecliste bulunanların bazılarının kitaplarını alarak hadisleri yazardı.¹⁹⁰ Humeydî (ö. 219/834), İbn Vehb’i, Cerir er-Râzî’nin huzurunda gördüğünü, ikisinin de uyuduğu halde İbn Vehb’in katibinin hadisleri Cerîr’e ok gibi hızlıca okuyup geçtiğini haber vermektedir.¹⁹¹ Bir diğer rivâyet de Osman b. Ebî Şeybe’den (ö. 239/853) gelmiştir: Arkadaşı hadisleri İbn Uyeyne’ye okurken İbn Vehb *güzelce* uyumaktadır.¹⁹² Nesâî de onun hadisleri tahammül konusunda şiddetli bir tesâhül gösterdiği yorumunu yapmıştır.¹⁹³

İbn Sa’d’ın onun hakkındaki şu yorumu da kanaatimizce rivâyetleri tahammül ederken takındığı mütesâhil tavidan kaynaklanır: “İlmi çok geniştir. Sadece “haddesenâ” diyerek naklettiklerinde sikadır. Zira tedlîs yapmaktadır.”¹⁹⁴ Onun rivâyet lafzı kullanımı ile alâkalı durumunun önemi burada devreye girmektedir. Zira Abdullah b. Vehb rivâyet lafızları arasında fark gözeterek tahammülünde tesâhül gösterdiği rivâyetler ile göstermediklerini belli edecek bir ayırmda bulunmuş olabilir.

Abdullah b. Vehb’in söz konusu tesâhülü çeşitli açılardan savunulmuştur. İbn Hacer konu ile ilgili Sâcî’nin (ö. 307/920) şu yorumunu aktarmaktadır:

“Sadûk, sika bir râvîdir, abidlerdendir. Semâ konusunda tesâhül gösterirdi. Çünkü memleketinin âlimlerince icâzet câizdir. (İbn Vehb de) bu metotla elde ettiği hadisler hakkında “حدثني فلان” demiştir.”¹⁹⁵

¹⁸⁹ el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târih*, 2/183; el-Kâdî ‘İyâz, *Tertibü’l-Medârik*, 3/237; el-‘Askalânî, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 6/72.

¹⁹⁰ el-Kâdî ‘İyâz, *Tertibü’l-Medârik*, 3/240.

¹⁹¹ el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târih*, 2/183.

¹⁹² el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 181.

¹⁹³ el-Kâdî ‘İyâz, *Tertibü’l-Medârik*, 3/240.

¹⁹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 9/526.

¹⁹⁵ el-‘Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 6/71.

Bu bilgilerin yanı sıra Mısırda “حدثنا” ve “أخبرنا” lafızları arasında fark gözetilen ilk kişi olması,¹⁹⁶ münavele metodu için “أخبرني” lafzının kullanımını uygun bulması¹⁹⁷ da rivâyet lafızları hakkındaki görüşlerinden bazılarıdır.

1.4.1.9. Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân (ö. 198/813)

Yahyâ b. Sa‘îd’e göre râvî, rivâyeti elde ettiği metodu belirtecek bir sigayı tercih etmelidir. Eğer rivâyeti bizzat işitti ise “حدثنا”, arz metodu ile elde etti ise “عرضت”, *icâzet* metodu ile elde etti ise “أجاز لي” demesi gerekmektedir.¹⁹⁸

O, hadisin aslının semâ olması şartıyla “حدثني/حدثنا/سمعت/أخبرني/أخبرنا” denilerek rivâyet edilmesinde bir beis görmemektedir. Hadisi şeyhten işiten bir râvî ona göre bu sigalardan hangisini kullanması gerektiği ile ilgilenmemelidir.¹⁹⁹ Bu ve başka rivâyetler de desteklemektedir ki Yahyâ b. Sa‘îd’e göre حدثنا ve أخبرنا aynı mesabededir.²⁰⁰

Bir rivâyette de şöyle geçmektedir: Yahyâ’ya göre bir râvî şeyhinden hadis sorarken yanında bir başkasının bulunması durumunda حدثني diyerek bunu rivâyet etmesinde bir beis yoktur.²⁰¹

Özetle şöyle söylenebilir: *Semâ-arz-kırâat* gibi tahammül-edâ metotları ile alınan rivâyetlerde kullanılacak sigalar hususunda genişlik göstermekte, diğer metotlarla elde edilen rivâyetlerin ise nasıl tahammül edildiğinin rivâyet lafızları aracılığı ile belli edilmesi gerektiğini düşünmektedir.

1.4.1.10. Behz b. Esed el-Basrî (200/815)

Behz b. Esed senede son derece büyük bir önem vermiştir.²⁰² Ahmed b. Hanbel de onun tesebbüt konusunda ileri bir seviyede olduğunu belirtmiştir.²⁰³

¹⁹⁶ el-Kâdî ‘İyâz, *Tertibü’l-Medârik*, 3/240.

¹⁹⁷ el-Kâdî ‘İyâz, *Tertibü’l-Medârik*, 3/237.

¹⁹⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 325.

¹⁹⁹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 321.

²⁰⁰ et-Tirmizî, “Kitâbu’l-‘İlel”, 1291.

²⁰¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 321.

²⁰² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 2/16; İbn ‘Adî, *el-Kâmil*, 1/349; el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 1/127; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 91.

²⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 2/431.

Hadis rivâyetindeki bu titizliğine paralel olarak: “*حدثنا demeyen kimselerden hadis almayınız!*”²⁰⁴ diyerek, hadisin senedi hakkında gösterdiği titiz tavrına rivâyet lafzını da eklemiştir.

1.4.1.11. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi‘î (ö. 204/820)

İmam Şâfi‘î rivâyet lafızlarını *şahitlik* ve *hadis rivâyeti* bağlamlarında çift yönlü olarak ele almıştır. Şahitlik ve hadis rivâyetini siga esaslı karşılaştırdığı bir konuda şunları dile getirmiştir:

Bir râvî müdellis olmadığı taktirde “*حدثني فلان عن فلان*” şeklindeki rivâyetini kabul ederim, Ancak şahitliğini kabul etmem için “*سمعت*” veya “*رأيت*” veya “*أشهدني*” demelidir.²⁰⁵

Görüldüğü gibi İmâm Şâfi‘î şahitliği hadis rivâyetinden daha özel görmüş, hadis rivâyeti esnasında kullanılacak edâ lafzı için şahitlikte aradığı sıkı şartları aramamıştır. Şâfi‘î *er-Risâle* isimli eserinin bir başka yerinde de kendisine yöneltilen şu itirazı aktarmaktadır: “*Sana ne oluyor da tedlîs ile tanınmayan bir râvî’nin “عن” lafzı ile yaptığı rivâyeti kabul ediyorsun? Bu rivâyeti semâ etmemiş olması pekâlâ mümkündür.*” Şâfi‘î meseleyi şahitlik bakımından ele alıp uzunca bir açıklamada bulunduktan sonra, tedlîse bulaşmayanların “*سمعتُ فلانا يقول سمعت فلانا يقول*” demeleri ile “*حدثني فلان عن فلان*” demelerinin eşit değerde olduğu görüşünü yinelemiştir. Devamında ise müdellis bir râvîden ancak “*حدثني*” veya “*سمعت*” lafızlarını kullanması durumunda hadis kabul edeceğini açıklamıştır.²⁰⁶

İmâm Şâfi‘î’nin meseleyi ele alırken fıkıhçı yönünün ağır bastığını söylemek mümkündür. Râvîler tedlîsten uzak olduğu taktirde senedin ittisâli veya tahammül metoduna delâlet etmesi muhtemel sigaların kullanımını ikinci plana attığı, konuya içerik odaklı yaklaştığı söylenebilir.

Meseleyi şahitlik-hadis rivâyeti bağlamında değil, yalnızca hadis rivâyeti bakımından ele aldığı durumlar da vardır. Buna göre İmam Şâfi‘î, hadisin tahammül yöntemine uygun siga kullanımını tavsiye etmekte ve şöyle demektedir: “*Âlim sana*

²⁰⁴ İbn ‘Adî, *el-Kâmil*, 1/349; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 314.

²⁰⁵ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi‘î, *er-Risâle* (Mısır: Matba‘atu Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1938), 373.

²⁰⁶ eş-Şâfi‘î, *er-Risâle*, 378-380.

kırâatte bulunduğu vakit “حدثنا” de, sen ona kırâatte bulunduğun vakit “أخبرنا” de.”²⁰⁷ Görüldüğü gibi o, semâ ve kırâat metotları için iki farklı lafzın kullanılmasını tavsiye etmiştir.

Bir diğerk görüşünde ise kırâat metodu ile hadis alan kişinin “أخبرنا” lafzı ile yetinerek “أخبرنا قراءة” demesine gerek olmadığını belirtmektedir.²⁰⁸

Özetle söylemek gerekirse İmam Şâfi’î rivâyet lafzı meselesini iki boyutta ele almaktadır. Fıkıhçı kimliğinin ağır bastığı yorumlarında hadislerin güvenilirliğinden ödün vermemek adına tedlîs olgusunu meseleye dahil etmektedir. Diğerk yandan bazı noktalarda “حدثنا” ve “أخبرنا” sigaları arasında fark gözetmesi de onun bu konuda müdakkik tavrına örnek teşkil etmektedir.

1.4.1.12 Bişr b. Bekr (205)

Bişr, ehl-i Irak’ın rivâyet lafızları konusunda hassas davranmadığından müşteki olarak şöyle demektedir: “Irak ehli hadîsin tadını kaçırdılar. عن فلان عن فلان diyorlar fakat حدثنا ve أخبرنا demiyorlar.”²⁰⁹ Bişr’in bu yorumu, ileride değineceğimiz ‘an‘aneleştirme olgusuna dair önemli bir örnek teşkil etmektedir.

1.4.1.13. Muhammed b. Abdillâh b. el-Müsennâ (ö. 215/830)

Enes b. Mâlik’in torunlarından olan bu râvî “el-Ensârî” nisbesiyle tanınmaktadır. Hicrî 118 yılında Hişâm b. Abdilmelik’in hilafeti sırasında doğmuş, farklı dönemlerde olmak üzere iki kez Basra kadılığı yapmış, hicrî 215 yılında Basra’da vefat etmiştir.²¹⁰

Kendisine kırâat metodu ile hadis alıp “حدثنا” sigası ile nakledilmesi konusundaki görüşü sorulduğunda bunun doğru olmadığını belirtip “قرأت على فلان” şeklindeki kullanımı tavsiye etmiştir.²¹¹

Bazı durumlarda râvîlerin kullandıkları rivâyet sigaları, kapalılıkların giderilmesine de yardımcı olmaktadır. İbn-i Hacer ve Aynî arasında gerçekleşen bir ihtilaf

²⁰⁷ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 443, 451; el-Beyhakî, *el-Medhal*, 1/292.

²⁰⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 322.

²⁰⁹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 315.

²¹⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 9/296.

²¹¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 327.

buna örnek olarak verilebilir. Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde dokuz sened “ حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ أَخْبَرَنَا أَبُو ” şeklinde başlamaktadır. Buradaki râvî'nin, *İbnü'l-Müsennâ* mı yoksa *İbnü's-Selâm* mı olduğu tartışılmıştır. İbn Hacer'in bu râvînin *Muhammed b. es-Selâm* olduğu yönünde kesinlik bildirmesi Aynî tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiriye cevap veren İbn Hacer şunları söylemektedir:

“Eğer ehl-i hadîs'ten olsaydı bilirdi ki *İbnü'l-Müsennâ* حَدَّثَنَا'dan başka bir lafız kullanmaz. *İbnü's-Selâm* da أَخْبَرَنَا'dan başka bir lafız kullanmaz. Buradaki rivâyetlerin hepsi de أَخْبَرَنَا lafzı ile gelmiştir. Bu durumda bilinir ki o *İbnü's-Selâm*dır.”²¹²

Görüldüğü üzere râvîler hakkında rivâyet lafzı merkezli bilgiler zaman zaman şerhlerde râvî kimliğini tespit etmeye yardımcı argümanlar olarak da kullanılabilmiştir.

1.4.2.RİVÂYET LAFIZLARININ KULLANIMINDA MÜTESÂHİL DAVRANAN ETBÂ'Ü'T-TÂBİ'Î

1.4.2.1. *Hemmâm b. Yahyâ* (ö. 164/780)

Katâde'den “قال” lafzı ile rivâyet ettiği hadislerin her birini bizzat ondan duyduğunu belirtmektedir.²¹³ Bu açıklama *Hemmâm*'ın söz konusu lafzı, *Katâde*'den semâ yoluyla elde ettiği rivâyetler için kullandığı yorumunu yapmayı mümkün kılmaktadır.²¹⁴ Bu yorumun isabetli olabileceği göz ardı edilmemekle birlikte, rivâyetin farklı bir tarîkinde *Hemmâm*'ın esas maksadını ortaya koyabilecek şu ayrıntı dikkat çekicidir:

Kâle *Katâde* dediğim zaman, bu rivâyeti ondan duymuşumdur. Zira ben asla tedlîs yapmam.²¹⁵

Hemmâm'ın “قال” lafzını semâ yolu ile elde ettiği rivâyetlerin edâsında kullanması muhtemel olduğu gibi, aktardığımız rivâyetteki tedlîs unsuru göz önünde bulundurulursa, onun açıklamasını: “Ben işitmediğim rivâyeti ‘*Katâde* şöyle dedi’ diyerek işitmiş gibi nakletmem. Zira ben işittiğimi ihsas ettirecek bir

²¹² İbn Hacer el-‘Askalânî, *İntikâdü'l-İ'tirâz fi'r-Red 'ale'l-'Aynî fi Şerhi'l-Buhârî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1993), 2/743.

²¹³ İbn Ca'd, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, 162; er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 539; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 315.

²¹⁴ Bahsettiğimiz değerlendirmenin bir örneği için bkz. Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 97.

²¹⁵ İbn Ca'd, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, 456.

lafız kullanarak tedlîs yapmam.” şeklinde anlamak da mümkün olacaktır. Bu durumda “قال” lafzının Hemmâm tarafından semâ metodu için kullanılmamış olma ihtimali de vardır.

1.4.2.2. Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)

Hadis usulü eserlerinde Hammâd’ın çoğunlukla “أخبرنا” sigasını kullandığı, neredeyse hiç “حدثنا” demediği kaydedilmiştir.²¹⁶ Hammâd özelinde belirtmek gerekirse, hadis usulü eserlerinde “*ahberanâ lafzından başkasını kullanmayan râvîler*” olarak sayılan râvîler, “أخبرنا” sigasını diğer sigalardan daha kapsayıcı bir ifade biçimi olarak görmüş olabilirler.²¹⁷ Böylece bu siganın onlar tarafından tahammül-edâ metotlarından her biri için kullanılmış olma ihtimali vardır.

1.4.2.3. el-Leys b. Sa’d b. Abdirrahmân el-Fehmî (ö. 175/791)

el-Leys b. Sa’d’ın, rivâyet lafzı kullanımını konusundaki özel tutumunu aktarmadan önce onun hadislerin tahammül ve edâsı ile ilgili tavrından bahsetmek gerekir. Yahyâ b. Ma’in, el-Leys’in semâ konusunda mütesâhil davrandığını söylemiştir.²¹⁸

Hadis kitaplarının icâzetini isteyen kişilere icâzet verdiği, bundan kimseyi menetmediği, bu kitapları alıp hadis rivâyet eden kişiler için bu durumu caiz gördüğü ve kolaylık gösterdiği kaynaklarda geçmektedir.²¹⁹ Ayrıca bizzat kendi ifadesine göre Hâlid b. Yezîd’den bir kitap almış ve bu kitaptaki rivâyetleri şeyhine arz etmeden kitap aracılığı ile rivâyet etmiştir.²²⁰

el-Leys’in, Bukeyr b. Abdillâh’tan aldığı rivâyetlerde rivâyet lafızlarının etkisini görebiliriz. Ebu’l-Velîd et-Tayâlisî onun Bukeyr’den rivâyetlerinin münâvele metodu ile elde ettikleri olduğunu söylemiştir. Bu durum Ahmed b. Hanbel’e oğlu Abdullah tarafından sorulunca Ahmed b. Hanbel bunu reddetmiştir. el-Leys’in “حدثني بكير” diyerek rivâyet edişini delil olarak kullanan Ahmed b. Hanbel, el-Leys’in Bukeyr’den 30 kadar

²¹⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/50; el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 310; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 134.

²¹⁷ es-Salih, *‘Ulûmu’l-Hadîs ve Mustalahih*, 90.

²¹⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1963), 3/423.

²¹⁹ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 461.

²²⁰ el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târîh*, 2/8; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 370.

hadiste semâi olduğunu dile getirmiştir.²²¹ Hâtîb'e göre de el-Leys, Bükeyr'den tek bir hadis bile işitmemiş, hadisler ona Bükeyr tarafından yazılarak gönderilmiş, o da her birini “حدثني” lafzını kullanarak rivâyet etmiştir.²²²

el-Leys b. Sa'd'ın mükâtebe metodu için “حدثنا” ve “أخبرنا” lafızlarının kullanımını câiz gördüğü,²²³ Yahyâ b. Sa'id ve Hişâm b. 'Urve'nin kendisine mükâtebe ile yolladığı hadisler için “حدثني” lafzını kullandığı²²⁴ bilgileri de göz önünde bulundurulacak olursa, Ahmed b. Hanbel'in ifadeleri, başka bir karîne olmadığı taktirde, haklı gözükmemektedir.

Özetle diyebiliriz ki, el-Leys caiz gördüğü bir metotla elde ettiği bütün rivâyetler için, metodun keyfiyetini beyan etmeksizin “حدثني” lafzını kullanılmıştır.

1.4.2.4. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* isimli eserinde rivâyet sigalarının oldukça nadir olarak bulunmasından ve bunun sebebinden söz etmiştik. Bu durumun, Mâlik'in senedlerin ittisâlinde rivâyet lafızlarının işlevinden çok, kendi titizliğine güvenmesi sebebiyle olduğunu düşünmekteyiz. Bir başka ifadeyle Mâlik, rivâyet ettiği hadislerin senedlerini bizzat tetkik etmiş, ittisâle hükmettiği durumlarda rivâyet lafızlarını göz ardı edebilmiştir.

Bir rivâyette kendisine kırâat olunan hadisler için “حدثنا” ve “أخبرنا” mı kullanmaları gerektiği sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Kendimi sizin için tüketip, hadislerin hatalarını ve yanlışlarını düzeltmedim mi? Evet öyle deyiniz.”²²⁵ Görüldüğü üzere Mâlik rivâyetlerinin ittisâline güvenmekte ve tahammül metodu ile rivâyet lafızları arasında bir uyum şartı aramamaktadır. Bundan sonraki kısımda Mâlik'ten konumuzla alakalı varit olan diğer rivâyetleri inceleyeceğiz.

Mâlik kendisine yöneltilen: “Bir âlime okunan hadisler için ‘حدثنا’ mı denmeli?” şeklindeki soruya “Evet” diyerek müsbet cevap vermiştir.²²⁶ Bu da kırâat metodu ile elde edilen rivâyetler için ayrı bir siga kullanma ihtiyacı hissetmediğini göstermektedir.

²²¹ ez-Zehabî, *Mizânü'l-İtidâl*, 3/423.

²²² el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 370.

²²³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 174.

²²⁴ el-Beyhakî, *el-Medhal*, 290; el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, 2/824-825; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 370.

²²⁵ el-Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, 2/27.

²²⁶ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 439.

Mâlik'in rivâyet metotları ile siga kullanımı arasında sıkı bir ilişki gözetmediği söylenebilir. Nitekim Yahyâ b. Sâlih'in aktardığına göre Mâlik'e *semâ*, *kırâat* ve *icâzet* metotları ile kendisinden alınan rivâyetler için hangi siganın kullanılması gerektiği sorulmuş, o da “*Eğer istersen bu metotların her biri için حدثنا مالك بن أنس* diyebilirsin” şeklinde cevap vermiştir.²²⁷

Kırâat metodu ile elde edilen hadislerin “حدثني” sigası ile rivâyet edilmesi hakkında ne düşündüğü sorulduğunda ise: “*İbn Abbâs أقرأني Übey b. Ka'b dememiş mi?*” şeklinde cevap vermiştir.²²⁸ Rivâyet esaslarının oluşum süreci üzerinde sahâbe dönemindeki kullanımların etkisini gösteren bu örnek oldukça önemlidir. Ancak diğer rivâyetlerden hareketle Mâlik'in bu görüşü benimsemediği yorumu yapılabilir.

Mâlik, münâvele metodu ile elde edilen rivâyetler için de “أخبرنا” veya “حدثنا” sigalarından birinin kullanımını uygun görmüştür.²²⁹ Abdullah b. Vehb'in aktardığı bir haber konumuz açısından önemlidir:

Mâlik b. Enes'in yanında oturuyordum. Yanına, Muvatta'ı yazmış ve elbisesinin içinde taşıyan bir adam geldi. Ve ona şöyle dedi “Ey Ebû Abdullah! Bu senin Muvatta'ındır, ben onu yazdım ve mukabele ettim. Benim için bu kitaba icâzet ver.” Bunu üzerine Mâlik “İcâzet verdim.” dedi. Adam bu sefer şunu sordu “Peki ne diyerek rivâyet edeyim. أخبرنا مالك mi diyeyim حدثنا مالك mi?” Mâlik ona: “Hangini istersen onu kullan.” dedi.²³⁰

Mâlik'in münavele ile elde edilen rivâyetler için kullanılması gereken siga hakkındaki görüşünü yansıtan bir diğer rivâyet şu şekildedir: Ebû Nu'aym el-Halebî, beraberinde İsmâil b. Sâlih ile Mâlik'in huzuruna girmiş ve Mâlik'in sıkıca bağlanmış olan bir kitap çıkararak şöyle dediğini aktarmıştır: “*Bu benim kitabımdır, onu iyice inceledim, bu kitabı benden rivâyet edebilirsin, zira ben onu tashîh ettim.*” Bunun üzerine İsmâil kendisine “*حدثنا مالك بن أنس mi diyerek nakledelim?*” diye sormuş, o da “Evet.” diyerek bu siganın kullanımını onaylamıştır.²³¹

²²⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 358.

²²⁸ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 459.

²²⁹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 358.

²³⁰ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 358.

²³¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 359.

Mâlik b. Enes'in "حدثنا" dan başka bir siga kullanmadığını belirten bir bilgi²³² yukarıda aktardığımız örnekleri destekler niteliktedir. Sonuç olarak onun hadis rivâyetinde daha ziyade bu sigayı kullandığını, çeşitli sebeplerden ötürü de rivâyet lafızlarını göz ardı ettiğini söylemek mümkündür.

1.4.2.5. Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795)

Hammâd'ın huzurunda karma karışık bazı hadisleri kıraât eden bir adam, bunlar için "حدثنا" sigasını kullanıp kullanamayacağını sormuş, Hammâd da buna izin vermemiştir.²³³ Aynı şekilde duymadığı bir hadisi duyduğunu zannettirecek bir lafız kullanarak rivâyet etmeyi de kerih görmüştür.²³⁴ Zira Hammâd b. Zeyd tedlîsi yalancılıkla eşit değerlendirdi.²³⁵

Ancak bu tutumunun tam tersine, Hammâd b. Zeyd rivâyet lafızlarını ihtisar gerekçesiyle senedlerden hazfetme görüşüne de sahiptir: Affân b. Müslim'in aktardığına göre Cerîr b. Hâzim, Hammâd b. Zeyd'e gelerek: "*Haddesenâ Muhammed kâle semi'tü Şurayh, haddesenâ Muhammed kâle semi'tü Şurayh*" şeklinde hadis rivâyet etmeye başlar. Bunun üzerine Hammâd: "*'An Muhammed 'an Şurayh, 'an Muhammed 'an Şurayh*" diyerek onu rivâyeti mu'an'an nakletmesi konusunda ikaz eder.²³⁶

Bu rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda Hammâd'ın rivâyetlerin semâna dair hassas olduğu yorumu yapılabilir de hadisin tahammül metodunu belli edecek sigalar konusunda aynı hassasiyeti gösterdiği söylenemez. Ona göre semâi sabit olan râvîlerin rivâyetlerinin 'an'ane formunda bir isnâd ile zikredilerek rivâyet edilmesi daha iyidir denilebilir.

²³² el-Kâdî 'İyâz, *el-İlmâ'*, 209.

²³³ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 323.

²³⁴ el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 3/26; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 316; İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, 1/376.

²³⁵ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 1/107; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 383.

²³⁶ İbn Hanbel, *Kitâbu'l- 'İlel*, 3/79.

1.4.2.6. Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)

İbn Sa'd'ın verdiği bilgiye göre Hüseyim sika bir râvî olmakla birlikte çokça tedlîs yapmaktadır. Bu sebeple “أخبرنا” sigası ile rivâyet ettikleri *hüccettir*, “أخبرنا” lafzını kullanmadığı rivâyetleri ise önemsizdir.²³⁷

Muhammed b. Ebi'l-Fevâris onun “أخبرنا” lafzından başka bir lafzı kullanmadığını, eğer “حدثنا” lafzını kullandığı görülecek olursa bunun kâtibin hatasından kaynaklandığını belirtmiştir.²³⁸

Bu iki görüşü Hüseyim'in “أخبرنا” lafzını daha sık kullanmış olabileceği şeklinde yorumlamak kanaatimizce daha isabetli olacaktır. Zira her iki lafzı da kullandığı aşağıda örnek olarak aktarılabilecek rivâyetlere bakılarak anlaşılabılır.

Hüseyim'in rivâyet lafızları konusundaki hassasiyeti kanaatimizce ömrünün sonlarına doğru oluşmuş ve tedlîs iddialarından etkilenmiştir. Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in şöyle dediğini aktarmaktadır: “20 sene hadis taleb ettim, insanlarla beraber oturdum ve hadisleri müzâkere ettim. Size “حدثنا” ve “أخبرنا” dediğim zaman ona sıkıca yapışın”²³⁹

Söz konusu rivâyetin farklı bir varyantı öğrencisi Zehmeveyh'ten şu şekilde aktarılmıştır: “Otuz sene boyunca hadis taleb ettim ve hadis müzakeresinde bulundum. Sana “حدثنا” ve “أخبرنا” dediğim zaman, (bu rivâyetler hususunda) sana muhalefet eden kişinin, senin aleyhine bir delili yoktur.”²⁴⁰

Görüldüğü gibi Hüseyim, mezkûr iki lafızla aktardığı rivâyetlere güvenilmesini istemektedir. Bizzat semâ etmediği rivâyetleri bu iki lafızla aktarmamaya, böylece tedlîs ile anılmamaya gayret ettiğini, Ahmed b. Hanbel'in aktardığı şu rivâyetten anlamak da mümkündür:

Hüseyim bir gün “حدثنا” ve “أخبرنا” diyerek hadis rivâyet ediyordu. Sonra, bu hadisleri bizzat semâ etmediğini hatırladı ve şöyle seslendi: “Ey Sabbâh! Onlara

²³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/315.

²³⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 312.

²³⁹ İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İlel*, 2/246.

²⁴⁰ Ebû Zekariyyâ Yahyâ İbn Ma'in, *Ma'rifetü'r-Ricâl* (Dımeşk: Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1985), 2/243.

söyle yolu açsınlar ki çocuklar ve kadınlar gelip geçebilsin.” Sonra şöyle diyerek rivâyet etmeye devâm etti “فلان عن مغيرة” ve “فلان عن يونس”.²⁴¹

Böylelikle Hüseyim’in rivâyet lafzı kullanımındaki hassasiyetinin tedlîs ile alâkalı eleştiriler bağlamında vuku bulduğunu söylemek mümkündür. Bu da lafızların tahammül-edâ metotlarına paralel olarak geliştiği bu dönemde, tam bir hassasiyet olarak değerlendirilemeyecektir.

1.4.2.7. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805)

Muhammed b. Hasen’in rivâyet lafızları ile alâkalı yorumuna, hadis usulü eserleri içerisinde ilk defa *el-Muhaddisu’l-fâsıl*’da rastlanır.²⁴² Benzer bilgiler Hatîb tarafından *el-Kifâye*’de²⁴³ Kâdî ‘Îyâz tarafından ise *el-İlmâ*’da²⁴⁴ “حدثنا” ve “أخبرنا” lafızları arasındaki ifade farklılığının açıklanması bağlamında tekrar edilir.

Buna göre, Muhammed b. el-Hasen iki lafzın kitabete ve müşâfeheye delâletlerindeki farklılıklardan bahsetmekte ve bunu birtakım gerekçelerle delillendirmektedir. Ancak söz konusu ayrım Muhammed b. el-Hasen tarafından hadis tahammülünün keyfiyetini beyan bağlamında değil, köle azadı ve yemin kefareti bağlamında mevzubahis edilmekte ve tartışılmaktadır.²⁴⁵

Kanaatimizce bu bağlamlardan, Muhammed b. el-Hasenin “أخبرنا” sigasını kırâat metodu ile elde edilen rivâyetlerin edâsına tahsis etmiş olduğu yorumunu yapmak pek isabetli değildir.²⁴⁶ Zira onun hadis rivâyetinde bu iki lafız arasında ayrım yapmadığı Tahâvî tarafından ifade edilmiştir.²⁴⁷

Muhammed b. el-Hasen’in rivâyet lafızları ile alâkalı tutumuna *el-Muvatta*’ rivâyetindeki tavrı daha net bilgi verebilir. *el-Muvatta*’ rivâyetinde şeyhlerinden aktardığı hadislerin her biri için “أخبرنا” lafzını kullanmış, “سمعت” veya “حدثنا” lafızlarını ise hiç

²⁴¹ İbn Hanbel, *Kitâbu’l-İlel*, 2/250-251.

²⁴² er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 535.

²⁴³ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 330.

²⁴⁴ el-Kâdî ‘Îyâz, *el-İlmâ*, 212.

²⁴⁵ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-‘Asl* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012), 2/353-360; eş-Şeybânî, *el-‘Asl*, 2/360.

²⁴⁶ Söz konusu yorum için bkz. Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 93.

²⁴⁷ et-Tahâvî, “et-Tesviye”, 302; İbn ‘Abdilber, *Câmi’u Beyâni’l-İlm*, 2/1146.

kullanmamıştır.²⁴⁸ Bu bilgi göz önünde bulundurulursa, “أخبرنا” lafzını daha geniş bir anlatım biçimi olarak gördüğü sonucuna ulaşılabilir.

1.4.2.8 *Ebû Mu‘âviye Muhammed b. Hâzım ed-Darîr (ö.195)*

Muhammed b. Hâzım dört veya sekiz yaşlarında kör kalmıştır.²⁴⁹ Ahmed b. Hanbel onu A‘meş dışındaki şeyhlerinin rivâyetlerinde, iyi ezberlememesi sebebiyle muzdarib saymıştır.²⁵⁰ İbn Sa‘d onun hakkında “*Sika ve çok hadise sahib biriydi. Tedlîs yapardı*”²⁵¹ demiştir.

Aktaracağımız rivâyetlerden hareketle Muhammed b. Hâzım’ın iyice ezberlemediği rivâyetleri aktarırken “حدثنا” sigasını kullanmamak suretiyle bu ıztırabın önüne geçmeye çalıştığı söylenebilir.

Bu rivâyetlerden ilki Ahmed b. Hanbel’in, Muhammed b. Hâzım ile ilgili şu tespitidir: “*Ebû Mu‘âviye ed-Darîr, hıfzetmediğini düşündüğümüz bir rivâyeti bize tahdîs ederken, “في كتابنا” veya “في كتابي” gibi ifadeler kullanarak “عن أبي إسحاق الشيباني” der, “حدثنا” veya “سمعت” lafızlarını kullanmazdı.*”²⁵²

Muhammed b. Hâzım’ın kendi ağzından aktarılan şu ifadeler de onun rivâyet lafızları konusundaki tercihini göstermektedir: “*“حدثنا” lafzı ile aktardığım her hadis bizzat muhaddisin ağzından ezberlediğim hadistir. “نكر فلان” dediğim her hadis ise bizzat ağzından ezberlemediğim hadistir. Bu tarz hadisler bana bir kitaptan kırâat olunur, ben de bu vesileyle öğrenir ve ezberlerim.*”²⁵³

Alî b. el-Medîni’ye Muhammed b. Hâzım’ın Süheyl’den rivâyet ettiği tartışmalı bir hadis sorulduğunda “*Ebû Mu‘âviye’nin bu hadiste حدثنا demediğini fark ediyorum.*”²⁵⁴ diyerek onun “حدثنا” sigasını kullanmadığı bu rivâyet için olumsuz kanaat belirtmiştir. Kanaatimizce Muhammed b. Hâzım’ın “حدثنا” lafzı ile rivâyet etmediği hadisler, onun hakkındaki tedlîs veya ıztırâb iddialarının temel sebebini oluşturmaktadır.

²⁴⁸ Abdulvehhâb Abdüllatîf, “Mukaddime”, *el-Muvatta’*, Ebu Abdullah Mâlik b. Enes (Kahire: Vizâretü’l-Evkâf, 1994), 26.

²⁴⁹ el-‘Askalânî, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 9/137.

²⁵⁰ İbn Hanbel, *Kitâbu’l-İlel*, 1/378.

²⁵¹ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 8/515.

²⁵² el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 233.

²⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-Selâm* (Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2001), 17/3/142.

²⁵⁴ İbn Ma‘în (İbn Muhriz Rivâyeti), *Ma’rifetü’r-Ricâl*, 2/232.

1.4.2.9. Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled en-Nebîl eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 212/828)

Râmhürmüzî ve Kâdî İyâz onu yalnızca “أخبرنا” sigasını kullanan isimler arasında zikretmişlerdir.²⁵⁵ Ancak kaynaklarda buna karîne teşkil edebilecek bir rivâyete rastlanamamıştır. Hatîb el-Bağdâdî ise yalnızca “أخبرنا” lafzını kullananları sıraladığı liste içerisinde ondan bahsetmemiştir.²⁵⁶

Ebû Âsım mu‘an‘an bir isnâdla aktardığı rivâyet hakkında sorulan soru üzerine, öncelikle rivâyeti “أخبرنا” lafzını kullanarak tekrar nakletmiş ve şu açıklamayı yapmıştır: “*Sana rivâyet ettiğim her şeyi, (şeyhlerim) bana rivâyet etmişlerdir. Ben tek bir hadiste bile tedlîs yapmış değilim. Tedlîs yapanları bizzat ben eleştiriyorum.*”²⁵⁷ Bu rivâyetten anlaşıldığı kadarı ile Ebû Âsım zaman zaman ihtisar niyetiyle rivâyet lafzını açıkça zikretmemiştir.

Ebû Âsım, kıraât metodu ile rivâyeti câiz görmektedir.²⁵⁸ Bu metotla hadis rivâyet eden birinin “حدثنا” lafzını kullanıp kullanamayacağını hocalarından; Mâlik, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe’ye sormuş, “*Evet, olur*” şeklinde cevap aldığını nakletmiştir.²⁵⁹ Bu rivâyet onun yalnızca “أخبرنا” lafzını kullandığı yönündeki bilgiyi zayıflatmaktadır.

1.4.2.10. Haccâc b. Muhammed el-A‘ver (ö. 206/821)

Hatîb el-Bağdâdî hadis rivâyeti esnasında genellikle bir ihbâr sigası kullanmayanlardan biri olarak Haccâc’ı zikretmiş, ardından şu açıklamayı yapmıştır: “*İbn Cüreyc’in kitaplarını rivâyet eder ve قال ابن جريج derdi. İnsanlar bu rivâyetleri ondan alır ve bu rivâyetlerle ihticâc ederlerdi. Çünkü o ancak semâ ettiklerini rivâyet eden bir kimse olarak tanınırdı.*”²⁶⁰

²⁵⁵ er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, 534; el-Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 209.

²⁵⁶ Söz konusu isimler için bkz. el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 310.

²⁵⁷ Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 13/286.

²⁵⁸ et-Tirmizî, “*Kitâbu'l-İlel*”, 1291.

²⁵⁹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 333.

²⁶⁰ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 316.

Ahmed b. Hanbel onun siga kullanımı ile ilgili tutumunu şu şekilde gözlemlemiştir: “Bir keresinde İbn Cüreyc’e kırâat ettiği bilinen bir rivâyet için حدثنا ابن جريج dedi. Daha sonra bunu terk ederek قال ابن جريج demeye başladı. Onun hadîs tahammülü bizce sıhhatlidir.”²⁶¹

Yine kendisine yöneltilen “Bu tefsiri İbn Cüreyc’den mi semâ ettin?” sorusunu, “Evet bu tefsiri ve bu uzun hadisleri İbn Cüreyc’den semâ ettim. حدثنا ابن جريج dediğim her rivâyeti muhakkak semâ etmişimdir” şeklinde yanıtlamıştır.²⁶² Bu da göstermektedir ki Haccâc, İbn Cüreyc’den semâ metodu ile elde ettiği rivâyetleri diğer metotlarla elde ettiklerinden ayırmak için “حدثنا” lafzını özellikle kullanmayı tercih etmiştir.

Ancak rivâyet lafzı kullanımı zaman zaman sıkıntılı durumlara yol açabilmiştir. Ahmed b. Hanbel’in bu meyanda aktardığı bir olay dikkat çekmektedir: “Süneyd b. Dâvûd’u (ö. 220/835), Haccâc b. Muhammed’den İbn Cüreyc’in el-Câmi’ isimli kitabını işitirken gördüm. Kitapta “أُخْبِرْتُ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ وَأُخْبِرْتُ عَنْ الزُّهْرِيِّ وَأُخْبِرْتُ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سَلِيمٍ” şeklinde bir ifade geçmekteydi. Bunun üzerine Süneyd, Haccâc’a: ‘Ey Ebu Muhammed “ابن جريج عن الزُّهْرِيِّ وَابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ وَابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سَلِيمٍ” desene’ dedi. Bundan sonra o da bu şekilde rivâyet etmeye başladı.” Ahmed b. Hanbel’den bu haberi rivâyet eden oğlu Abdullah, babasının bu durumla alâkalı görüşünü rivâyetin hemen ardından şu şekilde aktarmaktadır: “Babam Haccâc’ın yaptığını gördüğü bu şey sebebiyle onu yerer ve şöyle derdi: “İbn Cüreyc’in irsâl ettiği bu rivâyetlerden bazıları mevzudur! İbn Cüreyc rivâyeti nereden aldığını önemsemezdi.” (Babam) bu sözü ile “أُخْبِرْتُ وَحَدَّثْتُ عَنْ فُلَانٍ” gibi sözlerini kastetmektedir.”²⁶³

Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel, Haccâc’ın rivâyet lafızlarına müdahalesini hoş karşılamamış ve onu bu sebeple eleştirmiştir. Ayrıca bu rivâyet ileride ele alacağımız ‘an’aneleştirme olgusuna da örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

İbn Hacer el-Askalânî, Buhârî şerhinde, Haccâc b. Muhammed el-A‘ver’i “قال” lafzı ile rivâyet etse bile itham edilmeyecek kişiler arasında zikretse de²⁶⁴ İbn Cüreyc’den yaptığı nakiller hususunda titiz davranılmasının yerinde olacağı görülmektedir.

²⁶¹ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 5/454.

²⁶² el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 5/455.

²⁶³ İbn Hanbel, *Kitâbu’l-İlel*, 2/551-552.

²⁶⁴ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Kahire: Dâru’r-Reyyân, 1987), 10/55.

1.4.2.11. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî (ö. 211/826-827)

Abdürrezzâk’ın siga kullanımı ile ilgili bilinmesi gereken ilk şey onun neredeyse her zaman “أخبرنا” lafzını kullandığıdır.²⁶⁵ O kadar ki, “حدثنا” lafzı ile rivâyetleri görülecek olursa bunun kâtibin hatasına hamlolunması gerektiği yorumu da yapılmıştır.²⁶⁶ Bununla birlikte zaman zaman bu adetinden vazgeçtiği durumlar olmuştur. Ahmed b. Hanbel şöyle anlatmaktadır: “Abdürrezzâk’ın huzurundaydık. Ben sağında İshâk b. Râhûye ise solunda oturuyorduk. Çoğu okuduğunu “حدثنا حدثنا” şeklinde başlayarak rivâyet ediyordu. Zira bizim bundan hoşlandığımızı biliyordu. Daha sonra ise (biz yanında değilken) tekrar adetine dönüyordu.”²⁶⁷

Benzer bir görüş oğlu Abdullah’ın Ahmed b. Hanbel’in Abdürrezzâk’tan rivâyet ettiği hadislerle alâkalı şu sorusunda da görülmektedir: “Babama şöyle sordum: İnsanlar Abdürrezzâk’ın Ma‘mer’den yaptığı rivâyetlerde “حدثنا” lafzını kullanıyorlar, sen ise “أخبرنا” diyorsun?” Bu soru üzerine Ahmed b. Hanbel şu açıklamayı yapmıştır: “(O) biliyordu ki “حدثنا” lafzını kullanması bize daha hoş geliyordu. Bizim için bu şekilde rivâyet ediyor sonra tekrar dönüp “أخبرنا” diyordu.”²⁶⁸

Abdürrezzâk’ın rivâyet lafızları arasından bir ayrım gözetmeksizin yalnızca “أخبرنا” lafzını kullanmasının sebebi, semâ ve kırâatı aynı değerle görmesi olabilir.²⁶⁹ Abdürrezzâk’ın: “Şu üç kişi dışındakilerin benden hadis yazmamış olmaları umurunda değildir”²⁷⁰ diyerek kendilerine hadis rivâyet etmekle iftihar ettiği üç kişiden biri olan Ahmed b. Hanbel’in arzusunu geri çevirmeyerek, rivâyet lafzı kullanımındaki adetine muhalefet etmesi ise ilginçtir.

²⁶⁵ Râmhürmüzî, Hatîb ve Kâdî ‘İyâz onu daima bu sigayı kullanan muhaddisler arasında zikretmişlerdir, söz konusu isimler için bkz. er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 534; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 310; el-Kâdî ‘İyâz, *el-İlmâ’*, 209.

²⁶⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 312.

²⁶⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 311.

²⁶⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 312; Seleme b. eş-Şebîb’in Ahmed b. Hanbel’e aynı minvaldeki itirazı için bkz. er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl*, 533; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 312.

²⁶⁹ Ebû Zekariyyâ Yahyâ İbn Ma‘în, *Yahyâ b. Ma‘în ve Kitâbuhi et-Târih Dirâse ve Tertîb ve Tahkîk* (Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-‘İlmî ve İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, 1979), 3/81; İbn Ebî Hayseme, *Târîhu İbn Ebî Hayseme*, 1/330; Ebûl Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî, *Kabûlü’l-Ahbâr ve Ma‘rifetü’r-Ricâl* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2000), 1/40; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 297; el-Bağdâdî, *el-Câmi’*, 1/284.

²⁷⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/59.

Bilinmesi gereken bir diğer husus onun rivâyet lafzını zikretmeden rivâyet ettiği bazı hadislerde, rivâyetin sorumluluğunu kendi üzerinde görmemesidir. Horasanlı, ashâb-ı hadisten bir grup kendisine onun olmayan bazı hadisleri yazarak gelmiş ve bu hadisleri kendilerine kırâat etmesini istemişlerdir. Abdürrezzâk hadisleri incelemiş ve: “*Bu hadislerden bazılarını semâ ettim ancak bazılarını tanımıyorum ve semâ etmedim*” demiştir. Israrla yanından ayrılmayan bu grup ise şu talepte bulunmuşlardır: “*Bunları bize kırâat et ve حدثنا deme.*” Abdürrezzâk bunun üzerine hadisleri onlara kırâat etmiştir.²⁷¹

1.4.2.12. Ubeydullah b. Mûsâ b. Bâzâm (ö. 213/828)²⁷²

Buhârî’nin de hocalarından olan Ubeydullah,²⁷³ Ebû Hâtim er-Râzî’nin belirttiğine göre “حدثنا” derken hiç işitilmemiştir, o hep “أخبرنا” sigasını kullanmıştır.²⁷⁴

1.4.3. DEĞERLENDİRME

Bu dönemde gittikçe sistemli bir hal alan rivâyet lafzı kullanımı hakkında titiz davranan râvîlerin haberlerinden hareketle, titizliğin tezahürleri şu yedi maddede özetlenebilir:

1. Talebelerin şeyhlerine rivâyet lafızlarının kullanımı hakkında yönelttikleri detaylı sorular sayesinde rivâyet lafızlarının kullanımında sistemleşmenin önünün açıldığı rahatlıkla söylenebilir.
2. *Semâ*, *kırâat* ve *arz* metotlarının yanı sıra, hadislerin tahammül ve edâsında kullanılan *icâzet-münâvele-mükâtebe* gibi metotların da ortaya çıkması ile birlikte, rivâyet lafızlarının bunlardan birine hasredilmesi ile alâkalı özel açıklamalar daha yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir.
3. Bu dönemde, rivâyet lafzı konusunda hoca-talebe etkileşiminin arttığı gözlemlenebilmektedir. Hocaların konu ile alâkalı görüşleri talebeleri tarafından kullanılmış ve aktarılmıştır. Bu soru ve cevaplar hadis usulü kaynaklarında bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

²⁷¹ İbn Ma‘în, *et-Târih*, 3/71; Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-‘Ukaylî, *ed-Du‘afâ‘ü l-Kebîr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1984), 3/108; İbn ‘Asâkir, *Târihu Medîne*, 36/180; ez-Zehebî, *Siyeru A‘lâm*, 9/570-571.

²⁷² İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 8/523.

²⁷³ el-‘Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 7/51.

²⁷⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 311.

4. Bu dönemde bazı muhaddisler rivâyet lafızlarının kullanılmadığı senedleri eleştirerek rivâyet lafzı kullanmaya teşvik etmişlerdir. ‘An‘aneli rivâyetler bazı muhaddisler tarafından eleştirilmiştir.
5. Rivâyet lafızları kullanılarak rivâyetin bir topluluk içinde mi yoksa tek başınayken mi elde edildiği gibi ayrıntılı tespitler de bu dönemde uygulanmıştır.
6. Hadislerin tahammülü esnasında çeşitli sebeplerle mütesâhil davranan bazı râvîler bu tesâhülün olumsuz etkilerinden kaçınmak için rivâyet lafızlarının delâletini kullanmışlardır.
7. Bu dönemde bazı râvîlerin, rivâyet lafızları konusunda özel tercihlerinin bulunması, sonraki dönemlerde râvî kimliğinin tespiti noktasında şârihlere yol göstermiştir.

Rivâyet lafızlarının kullanımı noktasında gösterilen tesâhülün tezahürleri ise farklı boyutlarda olmuştur. Bu rivâyetlerin değerlendirmesini de özetle şu maddede toplanabilir:

1. Bazı râvîler rivâyet lafızları ile tahammül-edâ metotları arasında bir ilişki kurmamışlar, kendilerince makbul bir yolla elde edilen rivâyetler için her bir siganın kullanımını eşit görmüşlerdir. Bu dönemde bazı muhaddislerin rivâyet lafızlarının tesviyesi (aynı değerde oldukları) konusunda açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Bu durum tesâhülün önemli bir göstergesidir.
2. Bazı muhaddisler ihtisâr, hoca-talebe ilişkisinin meşhur olması, rivâyetlerin kendilerince iyice tetkik edilmiş olması gibi sebeplerle senedlerdeki rivâyet lafızlarını (عن) lafzına tahvil ederek nakletmişlerdir.
3. Bazı râvîler, tedlisle suçlanmaları sebebiyle rivâyet lafızlarını kullanarak, hadisleri bizzat işittiklerini beyan etmek durumunda kalmışlardır.

1.5. İLK ÜÇ NESİLDEN SONRAKİ NESİLDEN KONU İLE ALÂKALI GÖRÜŞ BİLDİREN MUHADDİSLER

1.5.1. Ebü'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi‘ el-Behrânî (ö. 222/837)

Hocası Şu‘âyb b. Ebû Hamza’dan (ö. h. 162) aldığı rivâyetlerle alâkalı birtakım eleştirilere uğramıştır. Ahmed b. Hanbel’in, Şu‘âyb’ın rivâyetlerini nasıl elde ettiğine dair sorusuna şu şekilde cevap vermiştir:

Bazılarını onun huzurunda kırâat ettim. Bazılarını da o kırâat ederken semâ ettim. Bazılarını bana icâzetten, bazılarını ise münâvele yoluyla verdi. Ve dedi ki “Bunların her birinde أخبرنا شعيب de.”²⁷⁵

Ahmed b. Hanbel’e Ebû’l-Yemân hakkındaki görüşü sorulmuş o da şu şekilde cevap vermiştir: “أخبرنا شعيب diyerek hadis naklederdi, ancak bunu ilginç bir delile dayandırarak meşru görürdü.”²⁷⁶ Ahmet b. Hanbel’in “استحل ذلك بشيء عجيب” sözleriyle anlattığı, Ebu’l-Yemân’ın zihnindeki “أخبرنا” diyerek rivâyet etmeyi meşrulaştıran durumu anlayabilmek için rivâyetlerden yola çıkarak bağlamın tespit edilmesine ihtiyaç vardır. Bilindiği kadarı ile hocası Şu‘ayb b. Ebû Hamza, hadis rivâyeti konusunda titiz bir kimsedir.²⁷⁷ Ancak vefat etmeden önce Ebu’l-Yemân’ın naklettiği şöyle bir konuşma yapmıştır:

Bunlar benim kitaplarımdır. Ben onları tashih ettim. Kim onları almak isterse alabilir. Kim onları arz etmek isterse arz etsin. Kim de onları oğlumdan semâ etmek isterse bunu yapsın. O bu kitapları benden semâ etmiştir.²⁷⁸

Şu‘ayb’ın oğlunun verdiği bilgide ise şu detay mevcuttur:

Ebu’l-Yemân bana geldi ve Şu‘ayb’ın kitaplarını benden aldı. Bundan sonra ise “أخبرنا” diyerek rivâyet etti. Sanki bunu, Şu‘ayb’ın “Bunları benden rivâyet ediniz.” dediğini işitmesi sebebi ile câiz görüyordu.²⁷⁹

Ebu’l-Yemân’ın Şu‘ayb’dan bir hadisten başka hadis işitmediği yönündeki ifadeler mevcutken, onun münavele ile elde ettiği hadisleri başkalarına rivâyet etmediği yönündeki beyânı,²⁸⁰ “أخبرنا” sigası ile rivâyet ettiği hadisleri hangi metotla elde ettiği konusunda bir kapalılık yaratmaktadır.

İbn Hacer’in bu karışıklığı gidermek maksadı ile yaptığı açıklama önemlidir: “Ben derim ki: Eğer onun bir hadisten başka semâi olmadığı hakkındaki yorumlar sıhhatli ise bu icâzet ile elde edilen hadislerin rivâyet edilebilmesi konusunda bir hüccettir. Ancak şu

²⁷⁵ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 359; el-Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-Târih*, 1/43.

²⁷⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 355; ez-Zehebî, *Siyeru A‘lâm*, 10/320.

²⁷⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 355.

²⁷⁸ ez-Zehebî, *Siyeru A‘lâm*, 10/321.

²⁷⁹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 355.

²⁸⁰ ez-Zehebî, *Siyeru A‘lâm*, 10/321-322.

var ki, o rivâyetleri elde ettiği her metot için أخبرنا sigasını kullanmaktadır. Bunun ona has bir ıstılah olması ile ilgili münakaşa ise yersizdir.”²⁸¹

Bu da Ebu'l-Yemân'ın, rivâyet lafızları konusunda mütesâhil tavrına delildir.

1.5.2. Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848)

Ona göre bir râvî hadisleri hocasına kırâat ettiğinde “حدثنا” dememesi gerekir. Bunun yerine açıklayıcı bir siga kullanarak “قرأت على فلان” demesi gerekir. Eğer birine kırâat olunuyor ve o şahit oluyorsa “قرأ على فلان وأنا أسمع” diyerek hadisi tahammül metodunu belirtmelidir.²⁸² Yahyâ'nın Abdullah b. el-Mübârek ve Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'dan çokça istifade ettiği göz önünde bulundurulacak olursa,²⁸³ siga kullanımı konusundaki bu hassasiyetini hocalarından aldığını söylemek mümkündür.

1.5.3. İshâk b. Râhûye (ö. 238/853)

İshâk b. Râhûye, “أخبرنا وحدثنا وأنبأنا” sigalarını eşit görmektedir.²⁸⁴ Bunun yanında Hatîb onun ismini çoğu zaman “أخبرنا” lafzını kullanarak rivâyette bulunan isimler arasında zikretmiştir.²⁸⁵

İshâk b. Râhûye ile Ahmed b. Hanbel'in, Abdürrezzâk b. Hemmâm'a gelerek ondan “حدثنا” lafzı ile hadis rivâyet etmesini istedikleri bildirilen rivâyetler de bulunmaktadır.

Kâdî 'İyâz, İshak b. Râhûyen'nin “أخبرنا” lafzını semâ ve kırâatte “حدثنا” lafzına tercih ettiğini ve bu lafzı daha geniş bir ifade olarak gördüğünü belirtmektedir.²⁸⁶

1.5.4. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

Ahmed b. Hanbel'den aktarılan rivâyetlere bakıldığında onun meseleye dair ayrıntılı açıklamalarda bulunan muhaddislerden biri olduğu görülür. Bazı rivâyetler arasında birbirinin hilafına gibi görünen açıklamalara da rastlanmaktadır. Onun siga

²⁸¹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Hedyü's-Sâri* (Kahire: Dâru'r-Rayyân li't-Türâs, 1986), 418.

²⁸² el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 325.

²⁸³ el-‘Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/280.

²⁸⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 319.

²⁸⁵ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/50; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 310.

²⁸⁶ el-Kâdî 'İyâz, *el-İlmâ'*, 200.

kullanımı konusundaki görüşleri, rivâyetler üzerinden gruplandırarak açıklamaya, birbirini nakzeden rivâyetler de değişik açılardan değerlendirerek te'lif edilmeye çalışılacaktır.

Öncelikle Ahmed b. Hanbel'in kırâat metodu ile hadis rivâyetinde bir beis görmediğini bilmek gerekir. Ancak râvînin, rivâyeti *kırâat*/arz metodu ile elde ettiğini belirtmesi/beyan etmesi daha doğrudur.²⁸⁷ *Kırâat* metodunda “حدثني” sigasının kullanımında bir beis görmemesine rağmen, rivâyetin keyfiyetini beyan edecek bir lafzın kullanımını daha hoş görür ve bunun *sıdk*a daha layık bir davranış olacağını belirtir.²⁸⁸ Diğer bir gurup rivâyette ise “حدثني/حدثنا”, “أخبرني/أخبرنا” gibi lafızların kullanımını uygun görmediği belirtilmekte,²⁸⁹ bunlar yerine “قرأت عليه”,²⁹⁰ “قرأت عليه”,²⁹¹ “قرأت عليه”,²⁹² veya “حدثنا”²⁹³ gibi kırâatı açıklayacak sigaların kullanılmasını tavsiye etmektedir. Her iki durumda da Ahmed b. Hanbel'in temel hedefi rivâyetin tahammül metodunun belirtilerek hadis rivâyetinde şeffaflığın sağlanması gibi gözükmemektedir.

Semâ metodu ile elde edilen rivâyetlerde ise “حدثنا” sigasının kullanılması gerektiğini belirtmiştir.²⁹⁴ Tek başına semâda bulunan bir râvînin ise “حدثني” yerine “حدثنا” demesinde bir beis görmemektedir.²⁹⁵

“أخبرنا” sigasını “أخبرنا” sigasına göre daha sağlam ve ciddi bulmakta, “أخبرنا” sigasını daha basit bir ifade olarak görmektedir.²⁹⁶ Şu'ayb b. Ebî Hamza'dan kitaplarını nasıl rivâyet ettiğini sorduğu el-Hakem b. Nâfi': “Bazılarını ona ben kırâat ettim, bazılarını o bana kırâat etti, bazılarını icâzetten, bazılarını ise münâvele yoluyla aldım.” demesi üzerine Ahmed b. Hanbel: “Her birinde أخبرنا /Şu'ayb de” demiştir. “أخبرنا” sigasını daha basit bir ifade olarak görüyor olması; hangi metotla tahammül olunduğu belli

²⁸⁷ es-Sicistânî, *Mesâil*, 375; el-Beyhakî, *el-Medhal*, 1/292; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 318; İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, 1/509.

²⁸⁸ en-Neysâbü'rî, *Mesâil*, 224; Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hasen el-Ferrâ, *el-'Udde fî Usûli'l-Fıkıh* (Riyad, 1993), 3/977.

²⁸⁹ el-Ferrâ, *el-'Udde*, 3/978; İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, 1/517; el-Beyhakî, *el-Medhal*, 1/292.

²⁹⁰ es-Sicistânî, *Mesâil*, 375; el-Ferrâ, *el-'Udde*, 3/978; Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hasen el-Ferrâ, *el-Mesâili'l-'Usûliyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-Vecheyn* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1985), 64; İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, 1/517.

²⁹¹ el-Ferrâ, *el-'Udde*, 3/977-978.

²⁹² el-Ferrâ, *el-Mesâili'l-'Usûliyye*, 64; İbn Receb, *Şerhu 'ilel*, 1/517.

²⁹³ el-Ferrâ, *el-'Udde*, 3/978.

²⁹⁴ el-Ferrâ, *el-'Udde*, 3/978; el-Ferrâ, *el-Mesâili'l-'Usûliyye*, 64; İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, 1/517.

²⁹⁵ es-Sicistânî, *Mesâil*, 376.

²⁹⁶ es-Sicistânî, *Mesâil*, 376.

olmayan bu tarz karışık bir rivâyet öbeğinin aktarımında “حدثنا” yerine “أخبرنا” sigasının kullanımını tavsiye etmesinde etkili olmuş olabilir.

Değınmemiz gereken diğér bir mesele, rivâyet lafızları bağlamında şeyhin lafızlarına bağli kaldığını beyan etmiş olmasıdır. Hanbel b. İshâk’ın aktardığına göre Ahmed b. Hanbel şöyle demektedir:

Şeyh حدثنا dediyse حدثنا dedim, أخبرنا dediğı zaman da أخبرنا diyerek aktardım. Sen de şeyhin lafzına uy! O bize edâ etmemiz üzere verilmiş bir borç gibidir. أخبرنا yerine حدثنا deme. حدثنا yerine de أخبرنا deme. Şeyhin lafzının dışına çıkmaman bana göre daha hoştur.²⁹⁷

Hanbel b. İshak’ın aktardığı diğér bir rivâyet şöyledir:

Şeyhin “حدثنا وحدثني وسمعت وأخبرنا” gibi lafızlarına ittiba et, bu konuda onun önüne geçme. Eğer rivâyeti kırâat veya arz ile aldıysan bunu da belirt. Şeyhin lafzını değıştirme. Onun telaffuzuna uygun şekilde telaffuz etmen senin için daha selâmetli bir yoldur.²⁹⁸

Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel rivâyet lafızlarına râvî tarafından müdahale edilmemesi gerektiğı kanaatindedir. Hatta “عن” lafzının yerine “قال” lafzının konulmasına ve böylece değıştirilmesine de karşı çıkmıştır.²⁹⁹

Hemen bu noktada Abdürrezzâk b. Hemmâm’dan aktardığı rivâyetlere gelen bir eleştiriyi ele almak yerinde olacaktır. Rivâyete göre Ahmed b. Hanbel’in Abdürrezak’ın “حدثنا” sigasını kullandığını belirterek yaptığı “حدثنا عبد الرزاق حدثنا فلان” formundaki rivâyet Seleme b. Şebîb tarafından “*Ey Ebû Abdullah! Abdürrezzâk حدثنا demezdi, أخبرنا derdi.*” şeklinde eleştirilmiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel: “*حدثنا وأخبرنا birdir.*” demiştir.³⁰⁰

Yukarıda aktardığımız şeyhin lafzına ittiba ve “حدثنا” lafzını “أخبرنا” lafzından üstün görmesi gibi durumlar bu rivâyetle çelişmektedir. Kanaatimizce Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk’ın lafzını değıştirmemiştir. Zira daha önce de değinildiğı üzere Abdürrezzâk

²⁹⁷ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 318; el-Beyhakî, *el-Medhal*, 1/293.

²⁹⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 318; el-Beyhakî, *el-Medhal*, 1/293.

²⁹⁹ el-Ferrâ, *el-Mesâilî l-‘Usûliyye*, 64.

³⁰⁰ er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu l-Fâsil*, 533; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 312.

b. Hemmâm, Ahmed b. Hanbel'in "حدثنا" sigasını daha sevimli bulduğunu bilmekte ve o yanındayken ona bu sigayı kullanarak hadis rivâyet etmektedir.³⁰¹

1.5.6. Ahmed b. Sâlih el-Mısırî (ö. 248)

Ahmed b. Sâlih kendisine yöneltilen "Bir râvî bir âlimden tek başına rivâyet edip de حدثنا derse ne olur?" sorusuna "Evet, caizdir. Bu Arapçada uygulayageldiğimiz bir şeydir." cevabını vermiştir. Tam tersi bir durumda da "حدثني" şeklinde rivâyeti caiz gördüğünü belirtmiştir.³⁰²

Bir râvî bir hocaya bir mesele hakkında soru sorar da orada hazır bulunan kişi "سألنا فلانا" diyerek bu meseleyi aktaracak olursa bunda bir beis görmemiş fakat bu durumu beyan etmesinin kendisine daha doğru geldiğini de belirtmiştir.³⁰³

Bir âlime kırâat edilen hadislerin rivâyeti esnasında hangi siganın kullanılması gerektiği sorulduğunda ise "قرأت" demesinin doğru olacağını belirtmiştir. Böyle bir durumda "حدثنا" denmesi hakkında ne düşündüğü sorulduğunda ise: "Kırâat ettiğini belli edecek bir şey dışında siga kullanılmaması gerekir. Ama illâ ki حدثنا derse de yalan söylemiş olmayacaktır." cevabını vermiştir. Bundan sonra aynı durumda "أخبرنا" ve "أنبأنا" denilecek olursa ne düşündüğü sorulmuş o da "onlar حدثنا'dan daha düşük mertebededirler" diyerek zımnen bu durumu onayladığını belirtmiştir.³⁰⁴

Bir başka rivâyete göre Ahmed b. Sâlih'e "حدثنا", "أخبرنا" ve "أنبأنا" sigaları hakkında ne düşündüğü sorulmuş o da şu şekilde cevap vermiştir: "lafzı bu meyanda en güzel lafızdır, أخبرنا ise حدثنا dan daha aşağı bir mertebededir, أنبأنا lafzı ise أخبرنا gibidir."³⁰⁵

Rivâyetlerden anlayabildiğimiz kadarı ile Ahmed b. Sâlih, hadisın tahammül metodunu belli edecek edâ sigalarının yerli yerinde kullanılması, bunların farklı değerde oldukları anlayışına sahiptir. Bununla birlikte siga kullanımını, rivâyetin sıhhatini etkileyecek bir unsur olarak görmediği de anlaşılmaktadır.

³⁰¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 311-312.

³⁰² el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 320.

³⁰³ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 326.

³⁰⁴ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 326.

³⁰⁵ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 313.

1.5.7. İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899)

Kırâat metodu ile elde edilen hadislerde “حدثنا” sigasının kullanımına karşı çıkmış bunun yerine “قرأت” sigasının kullanılması gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁶

³⁰⁶ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*. 327.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SENEDLERDE ‘AN‘ANELEŞTİRME ve BUHÂRÎ’NİN *es-SAHÎH* İSİMLİ ESERİNDEKİ BİR GRUP SENED ÜZERİNDEN MESELENİN İNCELENMESİ

2.1. SENEDLERİN ‘AN‘ANELEŞTİRİLMESİ VE SEBEPLERİ

Bazı senedlerin müntehasında (عن) lafzının daha sık bulunmasındaki temel sebeplerden birinin, rivâyet lafızlarının yaygın olarak kullanılmamasından çok, bilinçli bir ‘an‘aneleştirme sonucu olduğu düşünülmektedir. Bu olgunun varlığına dikkat çeken Abdullah Aydınli da sözlüğünün (عن) maddesinde, söz konusu siganın, semâ ve kırâat gibi muteber yollardan biri ile alınmış hadislerin edâsında da kullanıldığını söyledikten sonra şu yorumu yapmaktadır:

Bu durumda bu siganın kullanılmasının başlıca iki sebebi görülmektedir. Birinci sebep, hadis öğretiminin belli usullerinin karar bulmadığı, haddesenâ, ahberenâ gibi belli edâ sigalarının kullanımının da henüz yaygınlaşmadığı ilk dönemlerde hadis rivâyet edilirken söylenen sözlerin, sonradan hazfedilerek yerine bu siganın konulması vakıası (Senedlerin baş kısmında bu siganın çok görülmesinin bir sebebi bu vakıa olmalıdır.) ikinci sebep ise, nakledilen hadisin sened boyunca hangi usullerle alınıp nakledildiğini (rivâyetini) değil de sadece sırayla kimlerden geldiğini gösterme gayesidir.³⁰⁷

Bu bölümde amacımız, söz konusu olgunun varlığını, çeşitli kaynaklardan tespit edebildiğimiz rivâyetler üzerinden delillendirmek olacaktır. Meseleyi ele alırken mu‘an‘an hadisin hadis usulü açısından değeri ile ilgili tartışmadan sarf-ı nazar edilecektir.³⁰⁸ Konu ‘an‘aneleştirme olarak adlandırarak ele alınacaktır. Bu iddiayı ispat edebilecek rivâyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Hatîb el-Bağdâdî bu olguya değinmekte ve birtakım gerekçelerle bu durumun meşruiyetini savunmaktadır. O konuyu ele aldığı kısımda şunlatı söyler:

Hadîs kâtipleri, (rivâyet lafızlarını) ‘an‘ane ile kısaltmayı caiz görmüşlerdir. Zira (rivâyet lafızları) çokça tekrar etmektedir. Onlar (kâtipler) ise pek çok hadisi bir senedde toplamaya ihtiyaç duymaktadırlar. Bu durumda muhaddisin (حدثنا فلان) şeklinde, rivâyetin bütün müsnidlerinin isimlerini Nebî’ye ulaşıncaya dek zikrederken, tekrar eden sözü (iş) meşakkatli hale getiriyor ve

³⁰⁷ Aydınli, *Hadis İstılahları*, 24-25.

³⁰⁸ Mu‘an‘an hadisin değeri ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Abdullah Çelik, “Mutakaddimûn Hadisçilere Göre Muan‘an ve Müen‘en Hadisin Değeri”, *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/10 (2017), 111-125; Hızır Yağcı, “Mu‘an‘an Hadîsin İttisâli ve ‘an Sigasının Senedde Kullanım Şekli = The Ittisal of the Hadith al-Mu‘an‘an and the Use of the form of ‘an in Sanads”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* XVIII/2 (2020), 97-112.

zorlaştırıyordu. Bu durum her bir hadiste de tekrar ediyordu. Böyle bir isnâd ise son derece uzun ve karışık bir hâl alıyordu. Zaman zaman isnâdın ricâli o kadar artıyordu ki sayı 10'u buluyor, hatta bunun da üzerine çıkıyordu. İşte tam olarak bu durum hadis kâtiplerini, özellikle de içlerinden (yazı malzemesi az olan) fakirler ile (yazdıkları) hadislerini yolculukları esnasında yanlarında taşıyanları - zamanlarından da bir müddet götürmesi sebebi ile- (عن فلان) formunu kullanmak zorunda bırakmıştır.³⁰⁹

Görüldüğü üzere Hatîb el-Bağdâdî'nin senedlerde bazı tahammül metotlarına delâlet eden rivâyet lafızlarının bilinçli olarak 'an'ane tahvilini, ağırlıklı olarak seneddeki yükün hafifletilmesi bağlamında ele almaktadır.

2. Bilinçli 'an'aneleştirirminin varlığına dair ulaşabildiğimiz bir diğer rivâyet, birinci ağızdan şu şekilde aktarılmaktadır: el-Velîd b. Müslim (ö. 195/810) şöyle demektedir:

el-Evzâ'î bize hadis rivâyetinde bulunduğu vakit, senedin sonuna kadar şöyle diyerek naklederdi: (حَدَّثَنَا يَحْيَى قَالَ: حَدَّثَنَا فُلَانٌ ثَنَا فُلَانٌ) Ben bazen aynen onun bana rivâyet ettiği şekilde rivâyet ettim bazen de (عن عن عن) diyerek haberleri hafiflettik.³¹⁰

el-Evzâ'î'nin rivâyet lafızları konusundaki hassasiyetine birinci bölümde değinmiş ve onun bu konudaki titiz tavrına temes etmiştik. Ne var ki el-Velîd b. Müslim'in de işaret ettiği üzere, ondan nakledilen senedlerde bu titizliğinin göstergesi olan rivâyet lafızları zaman zaman kaybolabilmiştir. el-Velîd'den bu haberi bize aktaran Yakûb b. Süfyân el-Fesevî, el-Evzâ'î'den nakledilen 'an'anesiz bir isnâd zikretmiş ve rivâyet lafızlarını sarâhaten taşıyan bu sened için “وَهَذَا إِسْنَادٌ جَيِّدٌ وَرَجَالٌ ثِقَاتٌ” diyerek böyle bir isnâdı *ceyyid* olarak tanımlamıştır.³¹¹

3. Bilinçli 'an'aneleştirirminin görülebileceği bir diğer örnek, *Cerîr b. Hâzım* (ö. 170/786) ile *Hammâd b. Zeyd* (ö. 179/795) arasında geçen diyalogdur. *Cerîr b. Hâzım* 'ın hadis rivâyet ederken “حَدَّثَنَا قَالَ حَدَّثَنَا” şeklinde her bir senedde tekrar eden rivâyet lafzı kullanımı, *Hammâd b. Zeyd* tarafından tenkid edilmiştir. *Hammâd, Cerîr'e*; (عن عن

³⁰⁹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 418.

³¹⁰ el-Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-Târih*, 2/464; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 419.

³¹¹ el-Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-Târih*, 2/465.

عن) şeklinde rivâyet etmesini söylemiştir.³¹² Bu da senedlerde ilk dönem var olan rivâyet lafızlarının sonraları ‘an‘aneleştirildiğine delâlet etmektedir.

4. Muhammed b. Abdullah b. Ammâr’ın (ö. 242/856), Ebû Hanîfe’nin öğrencisi, Kûfe ve Bağdat kadısı³¹³ Hafs b. Ğıyâs’a (ö. 194/810) yönelttiği bir tenkit de bilinçli ‘an‘aneleştirmenin varlığının tespitinde önemlidir. Muhammed b. Abdullah, Hafs b. Ğıyâs’a şöyle sorar: “Size ne oluyor da A‘meş’ten sürekli (عن فلان عن فلان) şeklinde hadis rivâyet ediyorsunuz?” Bu soru üzerine Hafs b. Ğıyâs’ın A‘meş’ten iki hadis naklettiği ve her râvînin kullandığı rivâyet lafızlarını açıkça zikrettiği kaydedilmektedir. Ayrıca Hafs’ın, A‘meş’ten rivâyetlerinin hepsinin *ihbâr* ve *semâ* olduğunu belirtmektedir.³¹⁴ Bu haber ile Bîşr b. Bekr’in (ö. 205/820) “Ehl-i ‘Irak hadisin tadını kaçırdılar! (حذثنا) ve (أخبرنا) demeksizin (عن فلان عن فلان) diyorlar.”³¹⁵ şeklindeki sözleri Irak’ta ‘an‘aneleştirmenin varlığına işaret etmektedir.

5. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ile babası arasında geçen bir diyalog da konumuz açısından önem arz etmektedir. Abdullah babasına: “Ebû Mu‘âviye el-A‘meş’in hadisleri konusunda Şu‘be’den üstün müdür?” şeklinde sorduğu soruya Ahmed b. Hanbel şu şekilde cevap vermektedir:

Ebû Mu‘âviye A‘meş’in yanında çokça bulunması ve onunla (rivâyetleriyle) ilgili bilgisi sebebiyle (üstündür). Şu‘be sâhibu’l-hadîs’tir, lafızları ve ahbârı edâ eder. Ebû Mu‘âviye ise (عن عن) der. Bununla birlikte Ebû Mu‘âviye’nin A‘meş’ten yaptığı rivayetlerde hataları vardır.

Konuşmanın devamında Abdullah: “Ebû Mu‘âviyeden sonra Şu‘be mi en güvenilirdir?” diye sormuş; Ahmed b. Hanbel de: “Şu‘be her konuda daha güvenilirdir.” cevâbını vermiştir.³¹⁶ Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel rivâyet lafızlarını muhafaza etmesi bakımından Şu‘be’yi daha güvenilir bulmaktadır.

6. Bir keresinde de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Sa‘îd’e; *İsmâ‘îl b. Ebî Hâlid’in, Âmir – Şurâyh ve diğerleri* kanalıyla aktardığı rivâyetleri sormuş, bu kitabında yazılan (إسماعيل قال حدثنا عامر عن شريح حدثنا عامر عن شريح) şeklindeki senedi zikretmiştir.

³¹² İbn Ma‘în, *et-Târîh*, 4/337; İbn Hanbel, *Kitâbu’l-‘İlel*, 2/536.

³¹³ Saffet Köse, “HAFS b. GİYÂS”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 15/118.

³¹⁴ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/82.

³¹⁵ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 315.

³¹⁶ İbn Hanbel, *Kitâbu’l-‘İlel*, 2/377.

Bunun üzerine Yahyâ müdahale ederek: (إِسْمَاعِيلُ عَنْ عَامِرٍ) demesini istemiştir. Ahmed b. Hanbel'in kitâbında yazdığı şekliyle kullanma konusunda titiz davranması üzerine Yahyâ: “*Bu hadisler sahih hadislerdir, eğer İsmâ‘îl’in Âmir’den semâ etmediği bir şey olsaydı sana bunu haber verirdim.*” demiştir.³¹⁷ Görüleceği üzere semân varlığı güvenilir bir muhaddis tarafından onaylandığı takdirde rivâyet lafızlarını (عَنْ) ile değiştirilmesi câiz kabul edilmiştir.

7. Ahmed b. Hanbel'in ‘an‘ane hakkındaki görüşüne dair bir diğer rivâyet de şu şekildedir: Önce Mâlik b. Enes’in (أَخْبَرَنَا) ve (حَدَّثَنَا) şeklindeki iki kullanımın da eşit olduğu görüşünü aktaran Ahmed b. Hanbel, ardından kendisine sorulan: “*Bir adam (قَالَ:) (عُرْوَةُ، أَنَّ عَائِشَةَ) ve (عُرْوَةُ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ) ve (عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ) dese bu üçü birbiri ile eşit midir?*” şeklindeki soruya cevâben: “*Bu nasıl eşit olsun, eşit değildir?!*” demiştir.³¹⁸

Meselenin varlığına ve sebeplerine dair ulaşabildiğimiz bu rivâyetler ışığında, senedlerdeki rivâyet lafızlarının bir kısmının bilinçli bir şekilde ‘an‘aneleştirilmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Örneklerde verilen isimlerin vefat tarihleri de dikkate alınacak olursa ‘an‘aneleştirme, hicrî ikinci asrın ilk yarısından sonra ortaya çıkmış olabilir. Rivâyet lafızlarının sistemli bir halde kullanımının yaygınlaştığı düşünülen bu tarihte böyle bir durumun var olma ihtimali ise dikkate değerdir.

Râvîlerin senedler üzerindeki bu tasarrufunun sebebi *el-Hatîb*’in de işaret ettiği üzere senedleri hafifletmek ve yazılı malzemedeki yükü azaltmak olabileceği gibi, zaman zaman bir otoritenin tetkikinden geçen rivâyetlerde sağlıklı bir metotla alınmış olmalarına hükmedilerek bu metotlara delâlet edebilecek rivâyet lafızlarının kaldırılmış olması ve (عَنْ) ile iktifâ edilmiş olması olabilir. Bu da senedlerin müntehasındaki (عَنْ) lafzının yoğunluğunun sebebini kısmen açıklamaktadır.

2.2. BUHÂRÎ’NİN es-SAHÎH’İNDEKİ BİR GRUP İSNADIN RİVÂYET LAFIZLARI BAKIMINDAN MUKAYESESİ

Bu bölümde, rivâyetlerin bazılarında var olduğu düşünülen ‘an‘aneleştirme, Buhârî’nin *es-Sahîh*’indeki bir grup isnâd üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Örneklem

³¹⁷ İbn Hanbel, *Kitâbu’l-‘Îlel*, 1/519, 2/540.

³¹⁸ es-Sicistânî, *Mesâil*, 427; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 436.

grubunda ele alınan isnâdları seçmede hangi kriterlerin dikkate alındığını belirtmek yerinde olacaktır:

1. Daha önce, Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'ında* yoğun olarak var olduğu düşünülen 'an'aneleştirilmeden bahsedilmişti. Buhârî'nin *el-Muvatta'ı* kaynakları arasında kullandığı bilinmektedir.³¹⁹ Bu sebeple *es-Sahîh'te* 'an'aneleştirmeyi sistemli bir biçimde görebilmek adına, öncelikle Mâlik b. Enes tariki ile gelen rivâyetler ele alınmıştır.
2. Ele alınan Mâlik rivâyetleri, *es-Sahîh'te* geçen mükerrerleri ile senedlerdeki rivâyet lafızları bakımından mukayese edilmiştir.
3. Söz konusu rivâyetlerde, senedin müntehasında olabildiğince fazla *ortak râvî*'nin bulunmasına dikkat edilmiştir. Böylece bu ortak râvîlerin kullandıkları rivâyet lafızlarındaki değişimleri her bir sened üzerinden mukayese etme imkânı bulunmuştur.
4. Mükerrer rivâyetler, senedlerdeki bu ortak râvîlerden sonra nakleden râvîlerin isimlerini dikkate alınarak başlıklandırılmıştır.

2.2.1. “Ameller Niyetlere Göredir” Hadisi

“*Ameller niyetlere göredir.*” hadisi Buhârî tarafından *es-Sahîh'de* 7 farklı senedle mükerrer olarak aktarılmıştır. Bu rivâyetlerin metinlerinde küçük çaplı farklılıklar bulunmakla birlikte, tezimizin konusu olmaması sebebiyle bu farklılıkları inceleme işi başka çalışmalara bırakılacaktır.

Bütün bu rivâyetlerde, sahâbî râvîsi dahil olmak üzere, senedin müntehasından 4 râvînin ortak olduğu görülmektedir. Bu dört râvîden sonra rivâyetin 5 farklı râvî tarafından nakledildiği, Buhârî'nin hocaları tarafında rivâyetin 7 kişi tarafından aktararak *es-Sahîh'e* alındığı görülmüştür. Rivâyetler farklı tarîklere ayrıldıkları 5 râvîden önceki 4 ortak râvî arasında var olan rivâyet lafızları bakımından incelenmeye gayret edilecektir. Bundan sonraki rivâyetler de dahil olmak üzere, ihtisar maksadı ile hadis metninin sadece baş kısmı aktarılmakla yetinilecektir.

³¹⁹ Buhârî'nin *el-Muvatta'ı* kaynak olarak kullanmasında ilişkin ayrıntılı değerlendirme için bkz. Üzeyir Durmuş, “İmâm Buhârî'nin *Sahîh'ine* Kaynaklık Bakımından İmâm Mâlik'in *Muvatta'sı* (Tahrîc, Mukâyese ve Tahlîl)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (27 Mart 2019), 171-212.

2.2.1.1. Mâlik b. Enes Tarîkleri

- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ قَالَ: أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَقَّاصٍ، عَنْ عُمَرَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ...»³²⁰	
- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ قَزَعَةَ: حَدَّثَنَا مَالِكٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَارِثِ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَقَّاصٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْعَمَلُ بِالنِّيَّةِ...»³²¹	
Resûlullah	Ömer b. el-Hattâb
Alkame b. Vakkâs	Muhammed b. İbrahim
Yahya b. Sa'îd	Mâlik b. Enes
Abdullah b. Mesleme	Yahya b. Kaza'a
Buhârî	

Rivâyeti Mâlik b. Enes'ten nakleden Abdullah b. Mesleme ile Yahyâ b. Kaza'a, Mâlik'ten itibaren Hz. Peygamber'e dek rivâyet lafızlarında mutabıktırlar.

2.2.1.2. Süfyân b. Uyeyne Tarîki

- حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْأَنْصَارِيُّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيُّ: أَنَّهُ سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصٍ اللَّيْثِيَّ، يَقُولُ: سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى الْمُنْبَرِ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ...»³²²	
Resûlullah	Ömer b. el-Hattâb
Alkame b. Vakkâs	Muhammed b. İbrahim
Yahya b. Sa'îd	Süfyan b. Uyeyne
el-Humeydî	Buhârî

Süfyân b. Uyeyne tarîkinin en dikkat çekici tarafı, râvîler arasında, ittisâle delâlet edecek şekilde rivâyet lafızlarının eksiksiz olarak bulunuyor olmasıdır. Söz konusu rivâyet aynı zamanda *es-Sahîh'in* ilk rivâyetidir. Buhârî'nin, kitabının ilk tarîk olarak bu rivâyeti seçmesinde, seneddeki bu durumun etkisi olduğu söylenebilir.

³²⁰ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “el-‘İlm”, 41, (54 numaralı rivâyet).

³²¹ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “en-Nikâh”, 5, (5070 numaralı rivâyet).

³²² el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “Bedi'l-Vahy”, 1, (1 numaralı rivâyet).

2.2.1.3. Süfyân b. Sa‘îd Tarîki

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ ، عَنْ سُفْيَانَ : حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ التَّمِيمِيِّ ، عَنْ عَقْمَةَ بْنِ وَقَّاصٍ اللَّيْثِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ...»³²³

Resûlullah	قال	Ömer b. el-Hattâb	قال	Alkame b. Vakkâs	عن	Muhammed b. İbrahim	عن	Yahya b. Saïd	حدثنا	Süfyan b. Saïd	عن	Muhammed b. Kesîr	حدثنا	Buhârî
------------	-----	-------------------	-----	------------------	----	---------------------	----	---------------	-------	----------------	----	-------------------	-------	--------

Süfyân b. Sa‘îd tarîkinde rivâyet lafızlarının kısmen korunduğu görülsede bazı lafızların ‘an‘aneleştirildiği de dikkat çekmektedir. ‘An‘aneleştirmenin kimin tarafından mı yapıldığı ise net olarak bilinmemektedir.

2.2.1.4. Hammâd b. Zeyd Tarîkleri

- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ: حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَقْمَةَ بْنِ وَقَّاصٍ قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ...»³²⁴														
- حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ، حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَقْمَةَ بْنِ وَقَّاصٍ قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَخْطُبُ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ...»³²⁵														
Resûlullah	سمعت	Ömer b. el-Hattâb	سمعت	Alkame b. Vakkâs	عن	Muhammed b. İbrahim	عن	Yahya b. Saïd	عن	Hammâd b. Zeyd	حدثنا	Müsedded b. Müserhed	حدثنا	Buhârî
											حدثنا	Muhammed b. el-Fadl	حدثنا	

Hammâd b. Zeyd'den rivâyeti aktaran Müsedded b. Müserhed ile Ebû Numân Muhammed b. el-Fadl, Hammâd'dan Hz. Peygamber'e dek râvîler arasındaki rivâyet lafızları üzerinde mutabıktırlar.

³²³ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “el-İtk”, 5, (2529 numaralı rivâyet).

³²⁴ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “Menâkibu'l-Ensâr”, 45, (3898 numaralı rivâyet).

³²⁵ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “el-Hiyel”, 1, (6953 numaralı rivâyet).

2.2.1.5. Abdülvehhâb b. Abdülmecîd Tarîki

- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ يَقُولُ: أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ: أَنَّهُ سَمِعَ عُلْقَمَةَ بْنَ وَقَاصٍ اللَّيْثِيَّ يَقُولُ: سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ...»³²⁶

Resûlullah سمعت Ömer b. el-Hattâb سمعت Alkame b. Vakkâs أنه سمع Muhammed b. Ibrahim أخبرني Yahya b. Saïd سمعت Abdülvehhâb b. Abdülmecîd حدثنا Kuteybe b. Saïd حدثنا Buhârî

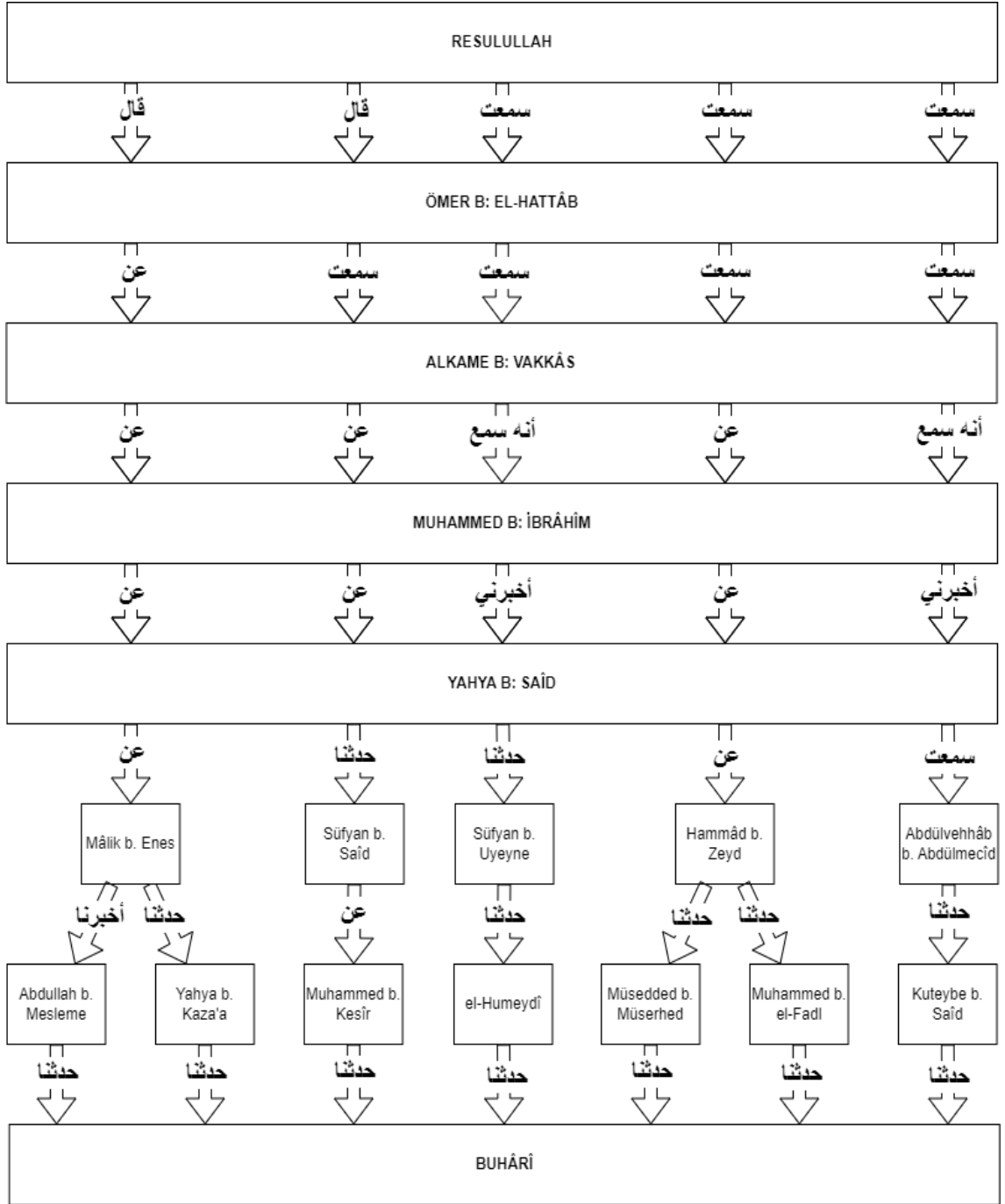
Rivâyet lafızlarının senedin tamamında var olduğunu görülen bir diğer rivâyet Abdülvehhâb b. Abdülmecîd tarîkiyle Buhârî tarafından tahrir olunmuştur.

2.2.1.6. Değerlendirme

Rivâyetin Buhârîye ulaşan yedi farklı tarîkini ve bu tarîklerdeki rivâyet lafzı farklılıklarını, aşağıda tek bir tablo üzerinde göstermeye çalıştık. Rivâyetler beşinci tabakada farklı kollara ayrılarak Buhârî'ye ulaşmaktadır. Resûlullah'tan sonraki ilk dört tabakada ise râvîler, bütün rivâyetlerde ortaktır. Bu ortak râvîler arasındaki siga kullanımları üzerindeki değişiklikler, tariklerin incelenmesi sonucu ortaya konulmuştur.

Bütün senedlerin, rivâyet lafızları bakımından durumunu bir arada göstermek adına aşağıdaki tabloyu oluşturduk:

³²⁶ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “el-Eymân ve'n-Nüzûr”, 23, (6689 numaralı rivâyet).

Tablodan da anlaşılacağı üzere rivâyetin senedlerinde (عن) lafzının yoğun olarak kullanıldığı tarîk Mâlik b. Enes tarîkidir.

Süfyan b. Sa'îd ve Hammâd b. Zeyd tarîklerinde ise senedin Hz. Peygamber'e yakın kısmındaki rivâyet lafızları korunmuş, diğer râvîler arasında ise (عن) kullanılarak aktarım sağlanmıştır.

Süfyân b. ‘Uyeyne ve Abdülvehhâb b. Abdülmecîd tarîklerinde ise, seneddeki râvîler arasında bulunan bütün rivâyet lafızlarının korunduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca mezkûr iki tarikteki rivâyet lafızlarının birbiri ile mutabık oluşu, lafızların orjinallerini tespit etme hususunda iddiamızı desteklemektedir.

2.2.2. Ebû Hüreyre’nin Çokça Hadis Rivâyet Etmesi İle İlgili Hadis

“Ebû Hüreyre’nin iksârı” ile alâkalı hadis, Buhârî tarafından *es-Sahîh*’de, sahâbî râvî Ebû Hüreyre dahil olmak üzere, senedin müntehasından 3 râvînin ortak olduğu 3 farklı senetle aktarılmaktadır. Rivâyet, *İbn Şihâh ez-Zühri*’den sonra; Mâlik b. Enes, İbrâhîm b. Sa’d ve Süfyân b. Uyeyne olmak üzere 3 farklı râvî tarafından aktarılmaktadır. Hadislerin tarikleri, senedlerdeki ortak râvîden sonraki râvîlerine göre gruplandırarak incelenecektir.

2.2.2.1. Mâlik b. Enes Tarîki

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: «إِنَّ النَّاسَ يَقُولُونَ أَكْثَرَ أَبُو هُرَيْرَةَ...»³²⁷

Ebu Hureyre	عن	el-A'rec	عن	İbn Şihâb	عن	Malik b. Enes	حدثني	Abdülaziz b. Abdullah	حدثنا	Buhârî
-------------	----	----------	----	-----------	----	---------------	-------	-----------------------	-------	--------

Malik b. Enes’in de râvîlerinden biri olduğu söz konusu isnâd, ondan itibaren Ebû Hüreyre’ye varıncaya ‘an’aneli aktarılmıştır.

2.2.2.2. İbrâhîm b. Sa’d Tarîki

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: «يَقُولُونَ: إِنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ يُكْثِرُ الْحَدِيثَ...»³²⁸

Ebu Hureyre	عن	el-A'rec	عن	İbn Şihâb	عن	İbrahim b. Sa'd	حدثنا	Musa b. İsmail	حدثنا	Buhârî
-------------	----	----------	----	-----------	----	-----------------	-------	----------------	-------	--------

³²⁷ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-‘İlm”, 42, (118 numaralı rivâyet).

³²⁸ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Hars ve’l-Muzâra‘a”, 18, (2350 numaralı rivâyet).

İbrâhîm b. Sa‘d tarîkinde de, ele aldığımız rivâyetin senedlerinde ortak râvî olarak tespit ettiğimiz üç râvînin aralarındaki rivâyet lafızlarının (عن) şeklinde olduğu görülmektedir.

2.2.2.3. Süfyân b. Uyeyne Tarîki

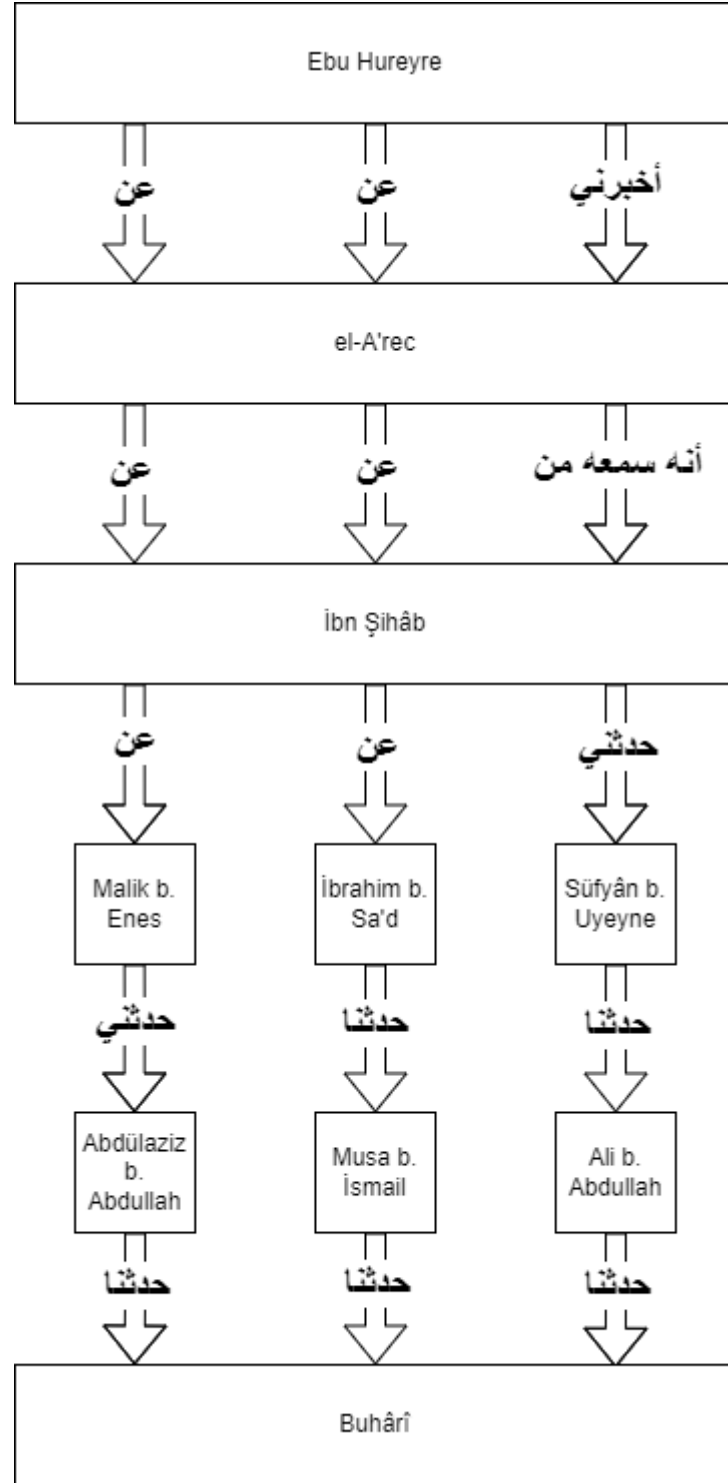
حَدَّثَنَا عَلِيٌّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ حَدَّثَنِي الزُّهْرِيُّ أَنَّهُ سَمِعَهُ مِنَ الْأَعْرَجِ يَقُولُ: أَخْبَرَنِي أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ: «إِنَّكُمْ تَرُغْمُونَ أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ يُكْثِرُ الْحَدِيثَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...»³²⁹										
Ebu Hureyre	أَخْبَرَنِي	el-A'rec	أَنَّهُ سَمِعَهُ مِنْ	İbn Şihâb	حَدَّثَنِي	Süfyân b. Uyeyne	حَدَّثَنَا	Ali b. Abdullah	حَدَّثَنَا	Buhârî

Süfyân b. Uyeyne tarîkinde ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızlarının açık bir şekilde var oldukları görülmektedir. Rivâyet lafzının kısaca zikredilmediği bir durumda “... أَنَّهُ سَمِعَهُ مِنْ...” şeklindeki kullanımın “O, onu (rivâyeti) falandan işitmiş ki...” şeklinde tercüme edebileceğimiz surette aktarılacak semânın varlığına dair bilgi korunmuştur. Ayrıca Sahâbe ve tâbi‘î arasında “أخبرني” lafzının varlığı bu lafzın erken dönemden itibaren kullanıldığı fikrini desteklemektedir.

2.2.2.4. Değerlendirme

Ele aldığımız rivâyetin 3 tarîkini tek bir tabloda göstererek, ilk üç ortak râvî arasındaki rivâyet lafzı farklılıklarının tarikler bakımından mukayesesi gösterilecektir.

³²⁹ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-İ‘tisam bi’l-Kitâbi ve’s-Sünne”, 22, (7354 numaralı rivâyet).

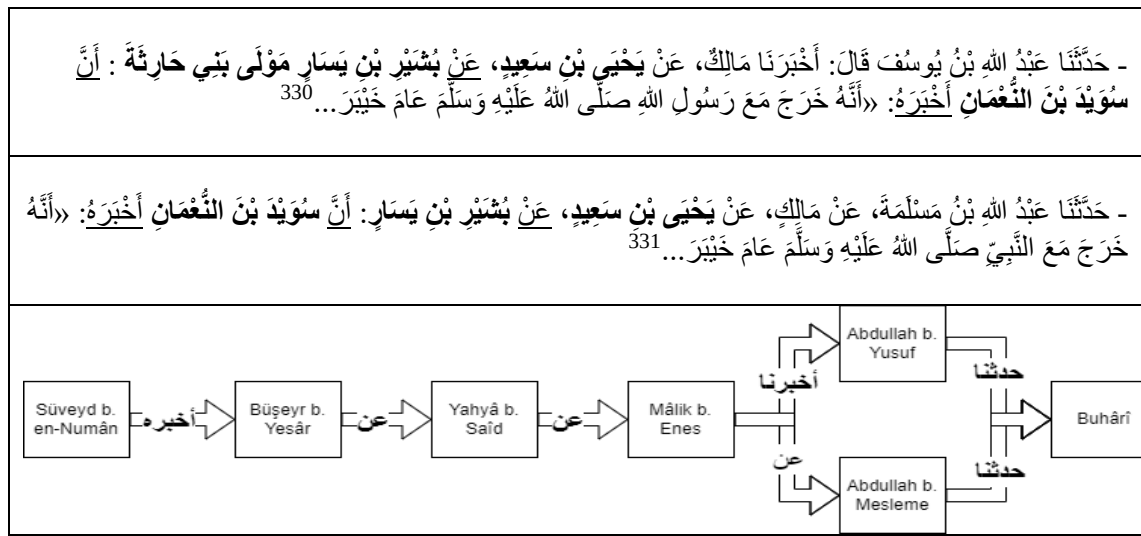

Mâlik b. Enes rivâyetlerinde var olduğu düşünülen ‘an‘aneleştirme ihtimali Süfyân b. Uyeyne tariki ile karşılaştırılması sonucu güçlenmektedir. Süfyân b. Uyeyne’nin rivâyet lafızlarını koruma konusundaki hassasiyeti bu senedde de kendini göstermektedir.

2.2.3. Hayber Seferi İle Alâkalı Rivâyet

Şartlarımıza uyduğunu düşünülen bu rivâyet, Buhârî tarafından 7 farklı senetle mükerreren *es-Sahîh*'e alınmıştır. Rivâyetlerin senedlerine bakıldığında muntahâlarındaki 3 râvî'nin her bir sened için ortak olduğu görülür. Mâlik b. Enes'in de aralarında bulunduğu tabakada ise râvî sayısı 5'e yükselmiştir. Rivâyetler bu beş isme göre gruplara ayırarak incelenmeye çalışılacaktır.

2.2.3.1. Mâlik b. Enes Tarîkleri

Mâlik b. Enes tarîklerinde genel olarak var olduğunu düşünülen ‘an‘aneli rivâyetin istisnası burada görülebilmektedir. Rivâyetin sahâbî râvîsi ile bir sonraki râvî arasında ihbâr sigası kullanılmış, bundan sonra Mâlik’e kadar (عن) lafzı kullanılmıştır. Bu durumda Mâlik’in rivâyet lafızlarını önemli tabakalar arasında korumuş olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Ancak bu ihtimal, daha geniş rivâyet ağları vasıtasıyla tespiti muhtaçtır ki bu da bizim çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır.

³³⁰ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Vudû’”, 51, (209 numaralı rivâyet).

³³¹ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Meğâzi”, 38, (4195 numaralı rivâyet).

2.2.3.2.Süleyman b. Bilâl Tarîki

- حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ قَالَ: حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي بُشَيْرُ بْنُ يَسَارٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي سُؤَيْدُ بْنُ النُّعْمَانِ قَالَ: «خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَامَ خَيْبَرَ...»³³²

Süveyd b. en-Numân	➡	Büşeyr b. Yesâr	➡	Yahyâ b. Saïd	➡	Süleyman b. Bilâl	➡	Hâlid b. Mahled	➡	Buhârî
-----------------------	---	--------------------	---	------------------	---	----------------------	---	--------------------	---	--------

Ele aldığımız rivâyetin *es-Sahîh* 'teki mükerrer rivâyetlerinden biri olan Süleymân b. Bilâl târîki, senedin müntehasından ilk üç râvî arasındaki rivâyet lafızlarını koruması bakımından önem arz etmektedir. İlk üç râvîden sonra Buhârî'ye de rivâyet lafızlarında da 'an'ane bulunmaması bakımından da önemlidir.

2.2.3.3.Abdülvehhâb b. Abdülmecîd Tarîki

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى قَالَ: أَخْبَرَنِي بُشَيْرُ بْنُ يَسَارٍ: أَنَّ سُؤَيْدَ بْنَ النُّعْمَانِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَخْبَرَهُ: «أَنَّهُ خَرَجَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَامَ خَيْبَرَ...»³³³

Süveyd b. en-Numân	➡	Büşeyr b. Yesâr	➡	Yahyâ b. Saïd	➡	Abdülvehhâb b. Abdülmecîd	➡	Muhammed b. el- Müsennâ	➡	Buhârî
-----------------------	---	--------------------	---	------------------	---	---------------------------------	---	-------------------------------	---	--------

Rivâyet lafızlarının baştan sona mevcut olduğu bir diğer tarîk de Abdülvehhâb b. Abdülmecîd'e aittir.

2.2.3.4.Süfyân b. Uyeyne Tarîkleri

- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ: سَمِعْتُ بُشَيْرَ بْنَ يَسَارٍ يَقُولُ: حَدَّثَنَا سُؤَيْدُ بْنُ النُّعْمَانِ قَالَ: «خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى خَيْبَرَ...»³³⁴									
- حَدَّثَنَا عَلِيُّ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ، عَنْ بُشَيْرِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ سُؤَيْدِ بْنِ النُّعْمَانِ قَالَ: «خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى خَيْبَرَ...»³³⁵									

³³² el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, "el-Vudû' min Ğayri Hades", 54, (215 numaralı rivâyet).

³³³ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, "el-Cihâd ve's-Siyer", 123, (2981 numaralı rivâyet).

³³⁴ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, "el-Et'ime", 7, (5384 numaralı rivâyet).

³³⁵ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, "el-Et'ime", 51, (5454 numaralı rivâyet).

Süveyd b. en-Numân	→ حَدَّثَنَا	Büşeyr b. Yesâr	→ سَمِعْتُ	Yahyâ b. Saïd	→ قَالَ	Süfyân b. Uyeyne	→ حَدَّثَنَا	Ali b. Abdullah	→ حَدَّثَنَا	Buhârî
	← قَالَ		← عَنْ		← سَمِعْتُ		← حَدَّثَنَا		← حَدَّثَنَا	

Buhârî'nin, Süfyân b. Uyeyne'den Ali b. el-Medînî vasıtasıyla naklettiği söz konusu rivâyet, *es-Sahîh*'te iki farklı yerde tekrar etmektedir. Senedin baştan sona aynı râvîlerden oluştuğu ve aynı metnin aktarıldığı bu iki rivâyet, râvîler arasındaki rivâyet lafızlarının farklılaşması bakımından izaha muhtaçtır.

Buhârî, söz konusu iki hadisten birinde Süfyân b. Uyeyne'den şu sözü aktarmaktadır: “كَأَنَّكَ تَسْمَعُهُ مِنْ يَحْيَى”, “*Sen bu hadisi Yahyâdan işitmiş gibisin.*” Bu sözün delâleti hakkında, Buhârî şârihlerinden İbn Hacer el-Askalânî'nin yorumu önemlidir. İbn Hacer, Süfyân'ın bu sözünün Ali b. el-Medînî'ye râcî olduğunu söyledikten sonra onun bu rivâyeti Süfyân'dan defalarca kez dinlediğini, belki de bu sebeple, bazı noktalarda bazı lafızları değiştirmiş olabileceğini söylemektedir.³³⁶ Dolayısıyla râvîler arasındaki rivâyet lafızları bu rivâyet özelinde Ali b. el-Medînî tarafından değişikliğe uğratıldığı söylenebilir.

2.2.3.5. Hammâd b. Zeyd Tarîki

- حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ بُشَيْرِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ سُؤَيْدِ بْنِ النُّعْمَانِ: أَنَّهُ أَخْبَرَهُ «أَنَّهُمْ كَانُوا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالصَّهْبَاءِ وَهِيَ عَلَى رَوْحَةٍ مِنْ خَيْرٍ...»³³⁷										
Süveyd b. en-Numân	→ أَخْبَرَهُ	Büşeyr b. Yesâr	→ عَنْ	Yahyâ b. Saïd	→ عَنْ	Hammâd b. Zeyd	→ حَدَّثَنَا	Süleyman b. Harb	→ حَدَّثَنَا	Buhârî

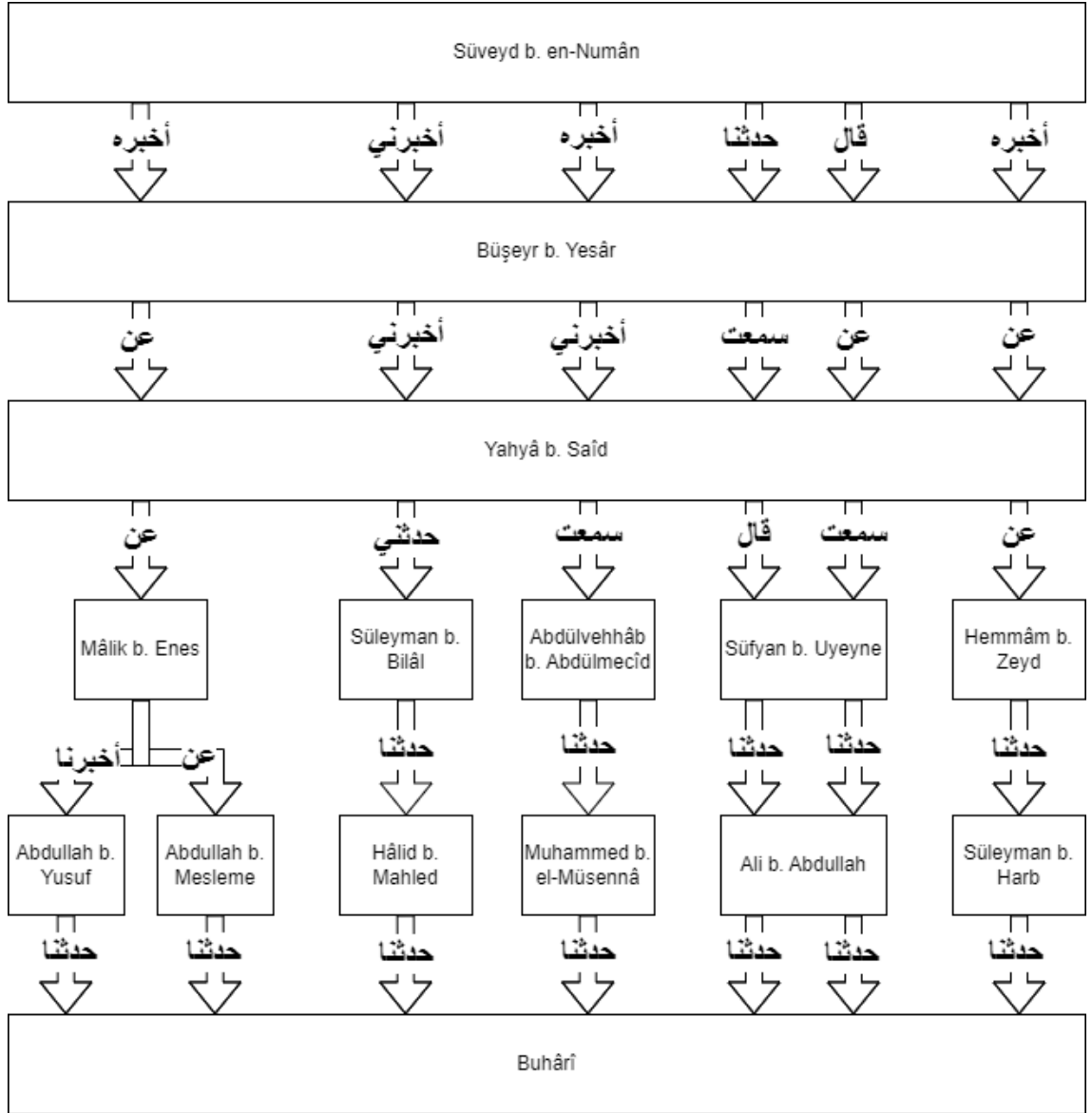
Senedin sahâbî râvîsi ile bir üst tabakadaki râvî arasındaki rivâyet lafzının korunduğu görülürken Hammâd b. Zeyd'e kadar diğer bütün lafızların (عَنْ) lafzı ile vârid olduğu görülmektedir.

2.2.3.6. Değerlendirme

Rivâyetin incelediğimiz târiklerini aşağıda bir tablo haline getirerek, rivâyet lafızları üzerindeki müdahaleleri daha iyi göstermeye çalıştık:

³³⁶ el-‘Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 9/489.

³³⁷ el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, “el-Et'ime”, 9, (5390 numaralı rivâyet).

Rivâyetin tarikleri içinde râvîler arası (عن) lafzının yoğun olarak kullanıldığı tariklerin Enes b. Mâlik ve Hemmâm b. Zeyd tarikleri olduğu gözlemlenmektedir.

Süfyan b. ‘Uyeyne tarikinde Ali b. el-Medîni’nin rivâyet lafızları üzerindeki tasarrufundan söz edilebilmektedir.

Hâlid b. Mahled ve Abdülvehhab b. Abdülmecîd tarîklerinde ise bütün râvîler arasında rivâyet lafızlarının açıkça zikredildiği görülmektedir.

2.2.4. Habbâb b. Eret'in “Biz Resûlullah’la Birlikte, Allah Rızası İçin Medîne’ye Hicret Ettik...” Rivâyeti

Söz konusu rivâyet müntehâsındaki 3 râvîden sonraki tabakada 5 farklı râvîye ayrılarak aktarılmakta ve *es-Sahîh*’te 8 farklı yerde tekrar etmektedir. Rivâyet aşağıda ortak râvîlerden sonra aktaran beş isme göre gruplara ayrılarak incelenecektir.

2.2.4.1. Hafs b. Gıyâs Rivâyeti

- حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ بْنِ غِيَاثٍ: حَدَّثَنَا أَبِي: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ: حَدَّثَنَا شَقِيقٌ: حَدَّثَنَا خَبَّابٌ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: «هَاجَرْنَا مَعَ النَّبِيِّ...»³³⁸

Habbâb b. Eret	➡	Şakîb b. Seleme	➡	el-A'meş	➡	Hafs b. Gıyas	➡	Ömer b. Hafs	➡	Buhârî
----------------	---	-----------------	---	----------	---	---------------	---	--------------	---	--------

Bu tarikteki bütün râvîler arasında “حَدَّثَنَا” rivâyet lafzı kullanılmıştır.

2.2.4.2. Süfyân b. Uyeyne Rivâyetleri

- حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا وَائِلٍ يَقُولُ: «عَدْنَا خَبَّابًا، فَقَالَ: هَاجَرْنَا مَعَ النَّبِيِّ...»³³⁹

- حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا وَائِلٍ قَالَ: «عَدْنَا خَبَّابًا، فَقَالَ: هَاجَرْنَا مَعَ النَّبِيِّ...»³⁴⁰

Habbâb b. Eret	يقول	Şakîb b. Seleme	سمعت	el-A'meş	حدثنا	Süfyân b. Uyeyne	حدثنا	el-Humeydî	حدثنا	Buhârî
	قال									

Süfyân b. Uyeyne tarîki ile gelen rivâyet iki farklı noktada sened ve metin bakımından tekrar etmektedir. İki sened arasındaki tek farkın sahâbî râvî ile bir sonraki râvî arasında kullanılan rivâyet lafızlarından birinin “يقول” diğeri “قال” olması dikkat çekicidir. Buhârî’nin söz konusu farkı özellikle kaydetmiş olması muhtemeldir.

³³⁸ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Cenâiz”, 27, (1276 numaralı rivâyet).

³³⁹ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “Menâkibu’l-Ensâr”, 45, (3897 numaralı rivâyet).

³⁴⁰ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “er-Rikâk”, 16, (6448 numaralı rivâyet).

Ayrıca Süfyân b. Uyeyne rivâyetlerinde, diğer tariklere nispetle rivâyet lafızlarının varlığını koruduğu görülmektedir.

2.2.4.3. Süfyân b. Sa'îd Rivâyetleri

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ: أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ خُبَّابٍ قَالَ: هَاجَرْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ...³⁴¹

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ خُبَّابٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: «هَاجَرْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ...»³⁴²

Habbâb b. Eret	عن	Şakîk b. Seleme	عن	el-A'meş	عن	Süfyân b. Sa'îd	أَخْبَرَنَا	Muhammed b. Kesîr	حَدَّثَنَا	Buhârî
----------------	----	-----------------	----	----------	----	-----------------	-------------	-------------------	------------	--------

Süfyân b. Sa'îd tariklerinde “عن” lafzının yoğunlukta olduğu görülmektedir. Ayrıca iki rivâyetten birinde hadisi Süfyân'dan aktaran Muhammed b. Kesîr'in “أخبرنا” lafzını kullandığı görülürken diğer rivâyette bu lafzın yerine “عن” lafzının kullanılması Buhârî'nin müdahalesini akla getirmektedir. Buna göre hadisi daha önce 3913 numaralı rivâyette aktaran Buhârî bizzat ihtisar yapmayı tercih ederek, 6432 numaralı rivâyette “أخبرنا” lafzını “عن” lafzına tahvil etmiş olabilir.

2.2.4.4. Yahyâ b. Sa'îd Rivâyeti

- وَحَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ: حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنِ الْأَعْمَشِ قَالَ: سَمِعْتُ شَقِيقَ بْنَ سَلَمَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا خُبَّابٌ قَالَ: «هَاجَرْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ...»³⁴³

Habbâb b. Eret	حَدَّثَنَا	Şakîk b. Seleme	سَمِعْتُ	el-A'meş	عن	Yahya b. Sa'îd	حَدَّثَنَا	Müsedded b. Müserhed	حَدَّثَنَا	Buhârî
----------------	------------	-----------------	----------	----------	----	----------------	------------	----------------------	------------	--------

Ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızlarının var olduğu görülmektedir. Ancak rivâyeti el-A'meş'ten aktaran Yahyâ b. Sa'îd'in “عن” lafzını kullanmış olması senedin rivâyet lafızları bakımından öncekilerle kıyas edildiğinde bütünlüğünü bozmaktadır.

³⁴¹ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “Menâkibu'l-Ensâr”, 45, (3913 numaralı rivâyet).

³⁴² el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “er-Rikâk”, 7, (6432 numaralı rivâyet).

³⁴³ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, “Menâkibu'l-Ensâr”, 45, (3914 numaralı rivâyet).

2.2.4.5. Züheyr b. Mu‘âviye Rivâyetleri

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنْ حَبَّابٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: «هَاجَرْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ...»³⁴⁴

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنْ حَبَّابٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: «هَاجَرْنَا مَعَ النَّبِيِّ...»³⁴⁵

Habbâb b. Eret	عن	Şakîk b. Seleme	عن	el-A'meş	حدثنا	Züheyr b. Muâviye	حدثنا	Ahmed b. Yunus	حدثنا	Buhârî
----------------	----	-----------------	----	----------	-------	-------------------	-------	----------------	-------	--------

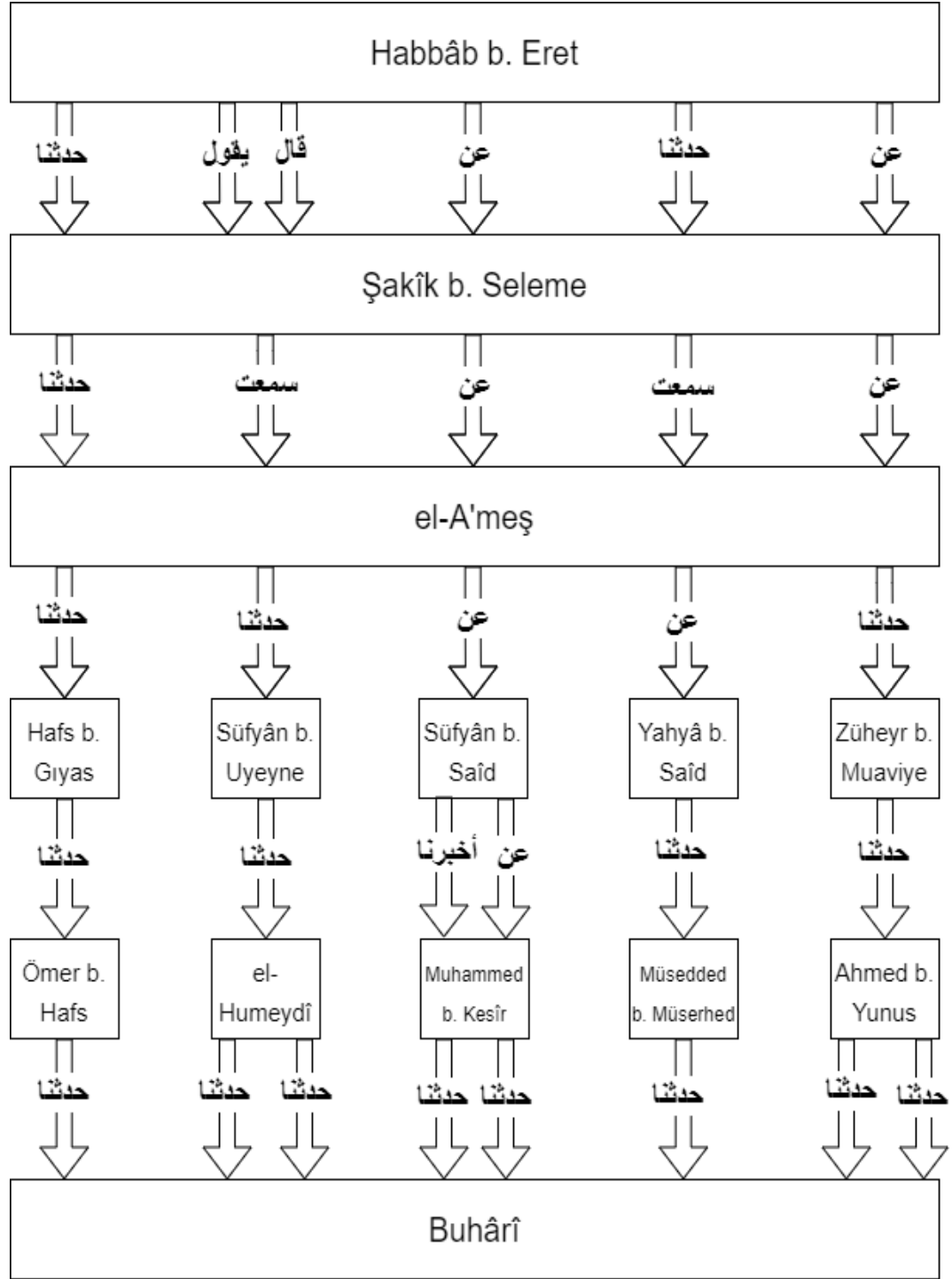
İki farklı noktada sened ve metin bakımından tekrar eden Züheyr b. Mu‘âviye tarîklerinin rivâyet lafızları bakımından mutabık olduğu görülmektedir. Ayrıca senedlerde ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızlarının ‘an‘ane formunda olduğu dikkat çekmektedir.

2.2.4.6. Değerlendirme

Rivâyetin senedleri aşağıdaki tabloda bir arada verilerek rivâyet lafızları konusunda topluca bir kıyaslama hedeflenmektedir:

³⁴⁴ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Meğâzî”, 17, (4047 numaralı rivâyet).

³⁴⁵ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Meğâzî”, 25, (4082 numaralı rivâyet).

Senedlerde ortak râvîler olan Habbâb b. Eret, Şakîk b. Seleme ve Süleymân b. Mihrân el-A'meş arasındaki rivâyet lafızları Hafs b. Gıyas, Süfyân b. Uyeyne ve Yahyâ b. Saîd tariklerinde mevcuttur. Buna rağmen aynı tabakada lafızların muhtelif olabildiği gözlemlenmiştir. Bu da akla râvînin rivâyeti farklı zamanlarda farklı lafızlarla aktarmış

olabileceği ihtimalini getirmektedir. Süfyân b. Saîd ve Zühryr b. Muâviye tariklerinde ise ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızları tamamen ‘an‘aneleştirilmiştir.

2.2.5. Keler Yemekle İlgili Hadis

“Keler yemek” ile ilgili rivâyetin şartlarımıza uygun olduğunu düşünülen üç mükerrer hali ele alınacaktır. Buna göre senedlerin müntehasından 4 râvî üç tarikte de ortaktır. Rivâyetleri bu 4 ortak râvîden nakleden diğer râvîlerin isimleri baz alınarak incelenecektir.

2.2.5.1. Yûnus b. Yezîd Tarîki

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ: أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو أُمَامَةَ بْنُ سَهْلٍ
 بْنِ خُنَيْفٍ الْأَنْصَارِيُّ: أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ أَخْبَرَهُ: أَنَّ خَالِدَ بْنَ الْوَلِيدِ الَّذِي يُقَالُ لَهُ سَيْفُ اللَّهِ أَخْبَرَهُ: «أَنَّهُ دَخَلَ مَعَ
 رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى مَيْمُونَةَ وَهِيَ خَالَتُهُ وَخَالَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ، فَوَجَدَ عِنْدَهَا ضَبًّا مَحْنُودًا...»³⁴⁶

Hâlid b. Velîd → أخبره → Abdullah b. Abbâs → أخبره → Ebû Umâme b. Sehl → أخبرني → İbn Sîhâb ez-Zühri → عن → Yûnus b. Yezîd → أخبرنا → Abdullah b. el-Mübârek → أخبرنا → Muhammed b. Mukâtil → حدثنا → Buhârî

Yûnus b. Yezîd tarîkinde, ortak râvîler dahil olmak üzere senedde bulunan bütün râvîler arasında bir rivâyet lafzı mevcut olup “عن” lafzının kullanımı söz konusu değildir.

2.2.5.2. Ma‘mer b. Râşid Tarîki

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ: حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ يُوسُفَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ أَبِي أُمَامَةَ بْنِ سَهْلٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ قَالَ: «أَتَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِضَبٍّ مَشْوِيٍّ...»³⁴⁷

Hâlid b. Velîd	عن	Abdullah b. Abbâs	عن	Ebû Umâme b. Sehl	عن	İbn Sîhâb ez-Zühri	عن	Mamer b. Râşid	أخبرنا	Hişâm b. Yûsuf	حدثنا	Ali b. Abdullah	حدثنا	Buhârî
-------------------	----	----------------------	----	-------------------------	----	-----------------------	----	-------------------	--------	-------------------	-------	--------------------	-------	--------

Söz konusu tarîkte rivâyeti ortak râvîlerden aktaran Ma‘mer b. Râşid’den itibaren rivâyet lafızları ‘an‘ane şeklindedir.

³⁴⁶ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Et‘ime”, 10, (5391 numaralı rivâyet) .

³⁴⁷ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Et‘ime”, 14, (5400 numaralı rivâyet).

2.2.5.3. Mâlik b. Enes Tarîki

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَبِي أُمَامَةَ بْنِ سَهْلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ «أَنَّهُ دَخَلَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْتَ مَيْمُونَةَ فَأُتِيَ بِضَبٍّ مَحْنُودٍ...»³⁴⁸

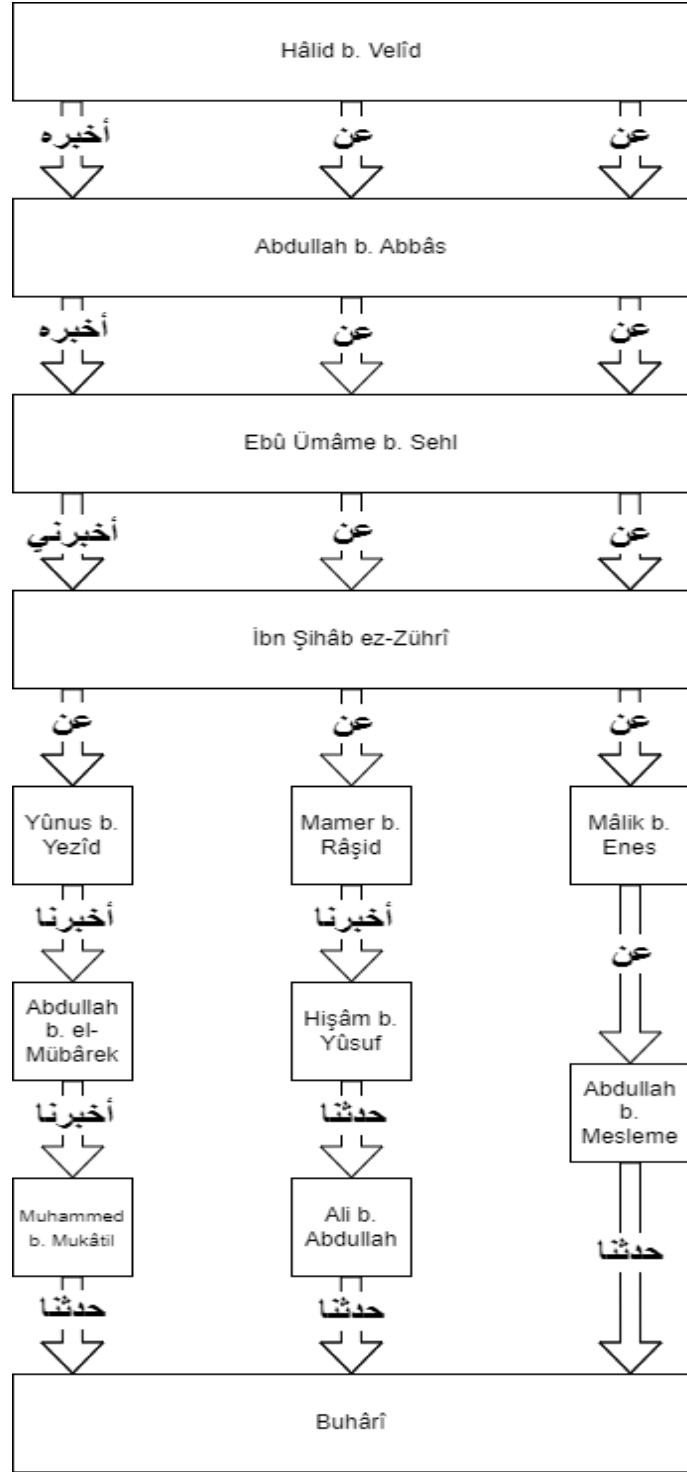
Hâlid b. Velîd	عن	Abdullah b. Abbâs	عن	Ebû Ümâme b. Sehl	عن	İbn Şihâb ez-Zühri	عن	Mâlik b. Enes	أخبرنا	Abdullah b. Mesleme	حدثنا	Buhârî
----------------	----	-------------------	----	-------------------	----	--------------------	----	---------------	--------	---------------------	-------	--------

Mâlik b. Enes tarîklerinde bulunan ‘an‘ane bu senedde de kendini göstermektedir. Râvîler arasındaki rivâyet lafızlarının, Mâlik b. Enes dahil olmak üzere “عن فلان” formunda olduğu görülmektedir.

2.2.5.4. Değerlendirme

Ele alınan rivâyetin iddiamızı destekler niteliklere sahip olduğu düşünülen 3 senedini rivâyet lafızları bakımından aşağıdaki tabloda bir arada görmek yerinde olacaktır:

³⁴⁸ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “ez-Zebâih ve’s-Sayd”, 33, (5537 numaralı rivâyet).

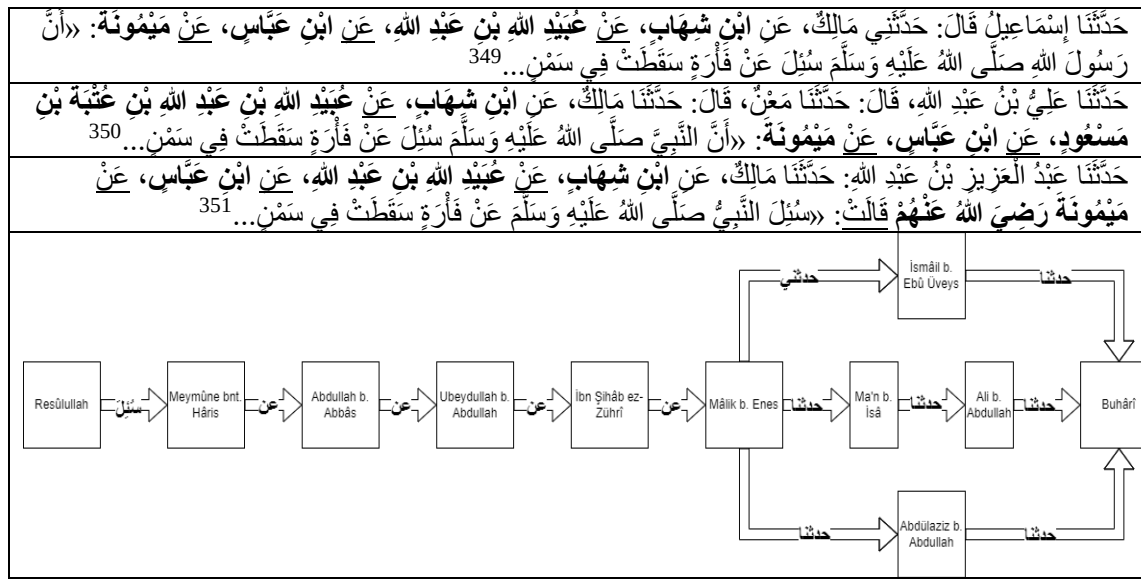

Tabloya bakıldığında ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızlarının Yûnus b. Yezîd tarikinde var olduğu diğer iki tarîk olan Mamer b. Râşid ve Mâlik b. Enes tariklerinde ise “عن فلان” formunda geldiği görülmektedir. Buna göre Yûnus b. Yezîd tariki rivâyet lafızları bakımından esas kabul edilecek olursa diğer iki mezkur tarîkte ‘an‘aneleştirilmenin varlığından söz etmek mümkündür.

2.2.6. Yağa Düşen Fare İle İlgili Hadis

es-Sahîh’te, yağa düşen fare sebebiyle ne yapılması gerektiği anlatılan rivâyetin şartlarımıza uyan 4 tarîki bulunmaktadır. Bu Tarikler 4 adet ortak râvî ile Hz. Peygamber’e dek ulaşmaktadır. Ortak râvîlerden sonra rivâyeti aktaran Mâlik b. Enes’ten gelen 3, Süfyân b. Uyeyne’den gelen bir târik bulunmaktadır. Aşağıda rivâyetler mezkur iki isim bağlamında incelenecektir.

2.2.6.1. Mâlik b. Enes Tarîkleri

Mâlik b. Enes tarîki ile gelen rivâyet, üç farklı yolla *es-Sahîh*’e alınmıştır. Burada da dikkat çeken durum, üç farklı râvînin Mâlik’ten aktardığı bu rivâyette, rivâyet lafızlarının Mâlik’ten itibaren “عن فلان” formunda olması konusundaki mutabakattır. Râvîlerin rivâyeti *el-Muvatta*’dan aktarıyor olmaları muhtemel olduğundan, lafızların bizzat *el-Muvatta*’da ‘an ‘aneleştirilmiş olması ihtimali güçlenmektedir.

2.2.6.2. Süfyân b. Uyeyne Tarîki

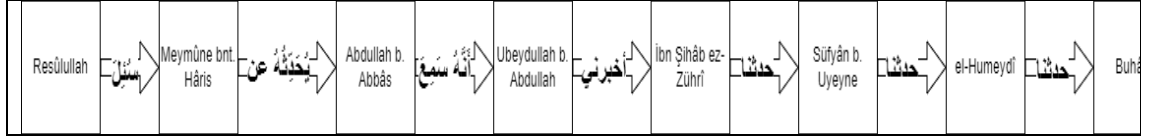
حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ: حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ: أَنَّهُ سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَدِّثُهُ عَنْ مَيْمُونَةَ: «أَنَّ فَاَرَةً وَقَعَتْ فِي سَمْنٍ...»³⁵²

³⁴⁹ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Vudû”, 67, (235 numaralı rivâyet).

³⁵⁰ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “el-Vudû”, 67, (236 numaralı rivâyet).

³⁵¹ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “ez-Zebâih ve’s-Sayd”, 34, (5540 numaralı rivâyet).

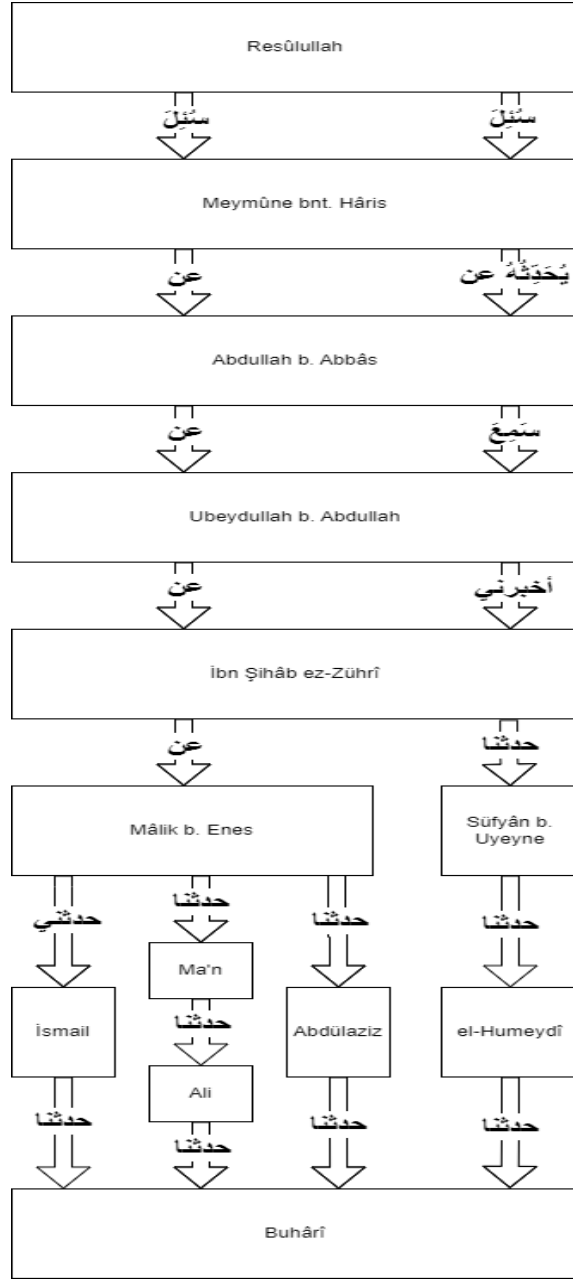
³⁵² el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, “ez-Zebâih ve’s-Sayd”, 34, (5538 numaralı rivâyet).

Süfyan b. Uyeyne tarîkinde ortak râvîler arasında semâa delâlet edecek rivâyet lafızlarının mevcut olduğu görülmektedir.

2.2.6.3. Değerlendirme

Rivâyetin ele aldığımız tariklerinde var olan ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızlarındaki farklılıkları aşağıdaki tablodaki gibidir:

Senedleri rivâyet lafızları bakımından kıyasladığımızda görmekteyiz ki Malik b. Enes tariklerinde ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızları “عن فلان” formunda iken, rivâyet lafızlarını muhafaza etme konusundaki hassasiyetini bildiğimiz Süfyân b. Uyeyne tarîkinde ortak râvîler arasındaki rivâyet lafızları varlığını muhafaza etmektedir.

2.2.7. İncelenen İsnâdların Değerlendirmesi

Mükerrer rivâyetlerin çeşitli tarîklerinde (عن) lafzının ortak râvîler arasında yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Buna mukabil senedlerin ortak râvîleri arasında semâa

delâlet edebilecek rivâyet lafızlarının varlığını koruduğu gözlemlenmiştir. Bu durum her senedde olmasa da bazı senedlerde bilinçli ‘an‘aneleştirilenin varlığını göstermektedir.

Senedlerdeki ‘an‘aneleştirilenin Mâlik b. Enes tarikleri başta olmak üzere, Süfyân b. Sa‘îd, Hammâd b. Zeyd, Züheyr b. Muaviye, İbrâhim b. Sa‘d, Mamer b. Râşid, tariklerinde gerçekleştirildiği gözlemlenmiştir. Buna mukabil başta Süfyân b. Uyeyne tarikleri olmak üzere, Abdülvehhâb b. Abdülmecîd, Yûnus b. Yezîd, Süleyman b. Bilal, Hafs b. Gıyas ve Hâlid b. Mahled tariklerinde rivâyet lafızları konusunda daha titiz bir tavrın varlığı dikkat çekmektedir.

Uygulamaya çalıştığımız karşılaştırma tekniğinin *es-Sahîh*’te daha geniş bir rivâyet grubunda tatbik edilmesi, hatta diğer rivâyet eserlerinin de uygulamaya dahil edilerek tarîklerin bu geniş alanda karşılaştırılması halinde daha kesin sonuçlar alınacağını düşünmekteyiz.

SONUÇ

Çalışmamızda senedin önemli bir parçası olan rivâyet lafızlarının, bilinçli bir tercihe dayalı olarak ilk defa tâbi'ûndan Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) tarafından kullanılmış olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Urve'nin vefât tarihi dikkate alındığında rivâyet lafzı kullanımı hakkındaki ilk bilinçli tercihlerin hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte ashâb tabakasında Ebû Hüreyre dışında siga kullanımı ile ilgili özel bir tercihte bulunan sahâbîye rastlanmamıştır. Ebû Hüreyre'nin rivâyetlerin çoğunu “قال رسول الله” formunda nakletmiş olmasının sebebinin Arapçada -mişli geçmiş zaman kalıbının bulunmuyor oluşu şeklinde açıklanması mümkündür.

Rivâyet lafzı kullanımındaki çeşitliliğin, edâ-tehammül metotlarındaki çeşitliliğe paralel olarak arttığı bilinse de rivâyet lafzı kullanımının yalnızca bu bağlamda ele alınmasının eksik olacağı görülmüştür. Çalışmamızda rivâyet lafzı kullanımı ile rivâyet hakkına sahip olma arasında yakın bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre bir râvînin hocasına “*haddesenâ/ahberenâ diyebilir miyim?*” şeklindeki soruların aynı zamanda “*Bu rivâyetleri senden nakletme hakkına sahip miyim?*” anlamına geldiği; doğrudan sahih bir metoda delâlet edecek bir siga kullanılarak örneğin: “*Haddeseni diyebilir miyim?*” sorusunun ise “*Bunu senden sahih bir metotla almış gibi rivâyet edebilir miyim?*” sorusuna delâlet edecek şekilde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Böylece rivâyet lafzı kullanımının sahih bir rivâyetin temel şartı olarak görüldüğü durumlar olmuştur. Ayrıca rivâyet lafzı kullanımı ile tedlîsin de yakından ilgili olduğu söylenebilir. Bazı ravilerin bizzat işitmedikleri, tam olarak ezberleyemedikleri veya tahammülü esnasında mütesâhil davrandıkları rivâyetleri belli etmek maksadıyla rivâyet lafızlarının ifade kabiliyetini kullandıkları, böylece haklarındaki eleştirilerin önüne geçmeye çalıştıkları tespit edilmiştir.

Rivâyet lafızlarının kullanımı hakkındaki görüşler etbâ'u't-tabi'în tabakasında yoğunluk kazanmış olsa da konu tâbi'ûn tabakasında da azımsanmayacak derecede gündemde olmuştur. Ayrıca rivâyet lafızları ile alâkalı sürekli bir sistemleşme ve ortak görüşlerin oluşmasından bahsetmek de güçtür. Rivâyet lafzı kullanımında titiz davranan muhaddislerin yanı sıra rivâyet lafızlarının kullanımı konusunda mütesâhil davranan râvîlerin her devirdeki varlığı bunu desteklemektedir. Böylece erken dönemlerden

itibaren titiz bir şekilde kurallarının tespit edilmeye çalışıldığı, rivâyet lafızları hakkında bazı muhaddislerin sonraki dönemlerde bile mütesâhil davrandığı görülmüştür.

Rivâyet lafzı kullanımı konusunda titiz oldukları tespit edilen Mekke’de İbn Cüreyc (ö. 150/767); Şam’da el-Evzâî (ö. 157/774); Basra’da Şu’be b. el-Haccâc’ın (ö. 160/776) vefât tarihleri de dikkate alınacak olursa, rivâyet lafzı kullanımındaki sistemleşmenin hicrî ikinci asrın ilk yarısından itibaren başlamış olduğu söylenebilir. Buna rağmen rivâyet eserlerindeki isnâdlarda, mezkur dönem râvîleri arasındaki “عن” lafzının kullanımındaki yoğunluğun sebebinin ise bilinçli ‘an‘aneleştirme olabileceği, en azından bir grup isnâdda bu olgunun varlığının göz ardı edilmemesi gerektiği görülmüştür. Bu devirde semâa delâlet edebilecek rivâyet lafızlarının “عن” lafzına tahvil olunmasının temel sebebi olarak ihtisâr olgusu tespit edilmiştir. İhtisârın gerekçeleri ise şu şekilde sıralanabilmektedir: Hoca-talebe ilişkisi meşhur râvîler arasında semâa delâlet edebilecek bir siganın bulunmasının zorunlu görülmemesi, bazı otoriter muhaddislerce senedlerin ittisâlinin tasdik edilmiş olması (ki böylece rivâyet lafızlarının her seferinde tekrar edilmesine ihtiyaç kalmamaktadır), rivâyetlerin senedlerinde sadeleştirmeye gidilerek yazılı malzeme üzerindeki yükün hafifletilmesi. Konu örnekleri zikredilen İmam Mâlik özelinde düşünüldüğünde bir başka ihtimalin de Mâlik’in Medine’de yaygın olarak bilinen ve uygulanan rivayetlere hakim olduğu, bunların hangi muhaddisler tarafından nakledildiğini bildiği, dolayısıyla bu rivayetleri aktarırken ‘an‘ane formunu kullandığı söylenebilir.

Buhârî’nin *es-Sahîh’inden* bir grup isnâd örnekleminde sunmaya çalıştığımız ‘an‘aneleştirmenin, seneddeki hangi râvî tarafından gerçekleştirilmiş olabileceği, zaman zaman çeşitli karîneler göz önüne bulundurularak tespit edilebilmektedir. Buhârî’nin eserindeki mükerrer rivâyetleri farklı isnâdlarla aktarmış olmasının amaçlarından biri de senetlerdeki ortak râvîler arasında var olan rivâyet lafzı farklarını gösterme isteği olabilir.

Rivâyet lafızlarının kullanımına dair esasların hocalara sorulan sorular üzerinden belirlendiği, dolayısıyla hoca – talebe etkileşiminin yoğun olduğu gözlemlenmiştir. Rivâyet lafzı kullanımı zaman zaman sahâbîlik bilgisinin tespitinde de kullanılmıştır. Bunun yanı sıra siga kullanımı konusundaki özel tercihleri bilmek bazen aynı isimdeki iki râvî arasındaki karışıklığı gidermeye de yardımcı olmuş, bu tip bilgiler şerhlerde de kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdüllatîf, Abdulvehhâb. “Mukaddime”. *el-Muvatta’*. kitap editörü Ebu Abdullah Mâlik b. Enes. Kahire: Vizâretü’l-Evkâf, 4. Basım, 1994.
- Arpaçukuru, Osman. *Sahabe Dönemi Hadis Rivayetinde Tesebbüt, İklal Ve İksar*. İstanbul : Marmara Üniversitesi, 2006.
- el-‘Askalânî, İbn Hacer. *en-Nüket ‘alâ Kitâbi İbn Salâh*. Medine: el-Meclisü’l-‘İlmî İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, 1. Basım, 1984.
- el-‘Askalânî, İbn Hacer. *Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. 13 Cilt. Kahire: Dâru’r-Reyyân, 1. Basım, 1987.
- el-‘Askalânî, İbn Hacer. *Hedyü’s-Sârî*. Kahire: Dâru’r-Rayyân li’t-Türâs, 1. Basım, 1986.
- el-‘Askalânî, İbn Hacer. *İntikâdü’l-İ’tirâz fi’r-Red ‘ale’l-‘Aynî fi Şerhi’l-Buhârî*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 1993.
- el-‘Askalânî, İbn Hacer. *Tabakâtü’l-Müdekkisîn Ta’rîfu Ehli’t-Tedlîs bi Merâtib el-Mevsûfûne bi’t-Tedlîs*. Zerkâ: Mektebetü’l-Menâr, 1. Basım, ts.
- el-‘Askalânî, İbn Hacer. *Tehzîbü’t-Tehzîb*. 13 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmî, ts.
- Âşık, Nevzat. *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2016.
- el-‘Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *‘Umdetü’l-Kârî fi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Babanzâde, Ahmet Naim. *Hadis Usûlü ve Istılahları*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2010.
- el-Bağdâdî, Hatîb. *el-Câmi’ li Ahlakî’r-Râvî ve Âdâbi’s-Sâmi’*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-Me’ârif li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1. Basım, 2007.
- el-Bağdâdî, Hatîb. *el-Kifâye fi ‘İlmi’r-Rivâye*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle en-Nâşirûn, 1. Basım, 2013.
- el-Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Medîneti’s-Selâm*. Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1. Basım, 2001.
- Başaran - Sönmez, Selman, Mehmet Ali. *Hadis Usûlü ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 5. Basım, 2013.
- el-Belhî, Ebül Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Kabûlü’l-Ahbâr ve Ma’rifetü’r-Ricâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2000.

- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Medhal ilâ 'İlmi's-Sünen*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Yüsr, 1. Basım, 2017.
- el-Buhârî, Muhammed bin İsmâ'îl. *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar min 'Umûri Rasûlillahi ve Sünenihi ve Eyyamih*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2008.
- el-Buhârî, Muhammed bin İsmâ'îl. *el-Câmi'u's-Sahîh ve Huve el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar min 'Umûri Rasûlillahi ve Sünenihi ve Eyyamih*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavku'n-Necât, 1. Basım, 1422.
- el-Bustî, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân. *el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Tekâsîm ve'l-Envâ' min Ğayri Vücûdi Kat'in fî Senedihâ velâ Sübûti Cerhin fî Nâkilihâ*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2016.
- el-Cevherî, Abdurrahman bin Abdullah bin Muhammed. *Müsnedü'l-Muvatta'*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1997.
- el-Cezerî, Mecdüddîn İbnü'l-Esîr. *Câmi'u'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*. 11 Cilt. Mektebetü'l-Halvânî, 1969.
- Çap, Sabri. *Hadis İlminde Merfû Mevkuf İlişkisi*. Ankara: İlâhiyât, 1. Basım, 2020.
- Çelik, Abdullah. "Mutakaddimûn Hadisçilere Göre Muan'an ve Müen'en Hadisin Değeri". *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/10 (2017), 111-125.
- ed-Dânî, Osmân b. Saîd b. Osmân. *Kitâb fî 'İlmi'l-Hadîs Kitâbu Beyânî'l-Müsned ve'l-Mürsel ve'l-Münkâtı'*. Abudabi: Müessesetü Beynûne, 1. Basım, 2006.
- ed-Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd. *el-Künâ ve'l-Esmâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2000.
- Durmuş, Üzeyir. "İmâm Buhârî'nin Sahîh'ine Kaynaklık Bakımından İmâm Mâlik'in Muvatta'sı (Tahrîc, Mukâyese ve Tahlîl)". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (27 Mart 2019), 171-212.
- Düreys, Hâlid Mansur Abdullah. *Mevkîfü'l-İmameyn el-Buhârî ve Müslim min İştirâti'l-Lukyâ ve's-Semâ' fî's-Senedi'l-Mu'an'an Beyne'l-Müte'âsirîn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1997.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 1. Basım, 2019.
- el-Eserî, Ali Hasen b. Ali b. Abdülhumeyd el-Halebî. *en-Nüket 'alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavzîhi Nühbetü'l-Fiker*. Dammâm: Dâru İbni'l-Hazm, 3. Basım, 1438.
- el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hasen. *el-Mesâili'l-'Usûliyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-Vecheyn*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1. Basım, 1985.

- el-Ferrâ, Ebû Ya'la Muhammed b. el-Hasen. *el-'Udde fî Usûli'l-Fıkh*. 5 Cilt. Riyad, 3. Basım, 1993.
- el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân. *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târih*. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1410.
- el-Fihri, İbn Rüseyd. *es-Senenü'l-Ebyen ve'l-Mevridü'l-Em'an fî'l-Muhâkeme Beyne'l-İmâmeyn fî's-Senedi'l-Mu'an'an*. Medine: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1. Basım, 1417.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*. İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2014. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).
- Horovitz, Josef. "The Antiquity and Origin of Isnad". *Hadith: Origins and Developments* 28 (05 Aralık 2016), 151-158.
- eş-Şâfi'î, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm. *Kitâbu'l-Fevâid eş-Şehîr bi'l-Ğaylâniyyât*. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1997.
- eş-Şâfi'î, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. 1 Cilt. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1. Basım, 1938.
- İbn 'Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*. 17 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 2017.
- İbn 'Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *Câmi'u Beyâni'l-'ilm ve Fadlih*. 2 Cilt. Suud: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1994.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen. *Târihu Medineti Dımaşk*. 79 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1998.
- İbn Ca'd, Ali. *Müsnedü İbni'l-Ca'd*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2. Basım, 1996.
- İbn Ebî 'Asım, Ahmed bin 'Amr. *el-Âhâd ve'l-Mesânî*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1953.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed. *et-Târihu'l-Kebîr el-Ma'rûf bi Târihi İbn Ebî Hayseme*. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse li't-Tib'âti ve'n-Neşr, 1. Basım, 2004.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*. Riyad: Dâru'l-Hâncî, 2. Basım, 2001.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 21 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hicr, 1. Basım, 1998.
- İbn Ma'in, Ebû Zekariyyâ Yahyâ. *Ma'rifetü'r-Ricâl*. 2 Cilt. Dımeşk: Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1. Basım, 1985.
- İbn Ma'in, Ebû Zekariyyâ Yahyâ. *Yahyâ b. Ma'in ve Kitâbuhu et-Târîh Dirâse ve Tertîb ve Tahkîk*. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-'İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 1979.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. ez-Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1. Basım, 1987.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed. *Kitâbü't-Tabâkâtî'l-Kebîr*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 2001.
- İbnü's-Salâh, Ebû 'Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrazûrî. *'Ulûmu'l-Hadîs*. Dımeşk: Dâru'l-fikr, 22. Basım, 2017.
- 'İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Kâdî. *el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâyeti ve Takyîdi's-Semâ'*. Medine: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz, 1. Basım, 2017.
- 'İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Kâdî. *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*. 8 Cilt. Mağrib: Matba'atü'l-Fezâle, 2. Basım, 1983.
- Karataş, Mustafa. *Hadîs Rivâyet Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2014.
- Koçyiğit, Talat. *Hadîs tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2014.
- Köse, Saffet. "HAFS b. GIYÂS". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/118. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- el-Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakâtî'l-Hanefiyye*. 5 Cilt. Kahire: Hicr, 2. Basım, 1993.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1. Basım, 2018.
- el-Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1983.
- Motzki, Harald. *Hadith: Origins and Developments*. Routledge, 2016.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Daru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1334.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar mine's-Sünen bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl 'an Rasûlillah*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2. Basım, 2019.

- en-Neysâbü'rî, İshâk b. İbrâhim b. el-hânî'. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. el-Hanbel*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400.
- en-Neysâbü'rî, Muhammed bin Abdullah el-Hâkim. *Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs ve Kemmiyeti Ecnâsihi*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2. Basım, 2010.
- Özçelik, Fikret. *Urve b. ez-Zübeyr ve Hadîs İlmindeki Yeri*. Erzurum : Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2012.
- Özdemir, Veysel. "Ebû Hureyre'ye Yöneltilen Tedlîs İsnâdı Bağlamında Sahâbe Zamanında Tedlîsin İmkân Ya Da İmkânsızlığı". 297-324. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Özsoy, Abdulvahap. *Hicri I. yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Erzurum : Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2011. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).
- Polat, Selahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: Türkiye diyanet vakfı yayınları, 2. Basım, 2010.
- er-Râmihürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*. Kahire: Dârü'z-Zehâir, 1. Basım, 2016.
- er-Râzî, İbn Ebî Hâtim. *Kitâbu'l-Merâsîl*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn, 2. Basım, 2018.
- Sa'dân, Ebî Osman. *Cüz' Ebî Osman Sa'dân*. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1999.
- es-Salih, Subhi. *'Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahih*. Dımeşk: Matba'atü Cami'atü'd-Dımeşk, 2. Basım, 1963.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed es-. *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1981.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto, 8. Basım, 2019.
- Sezgin, Fuat. *Muhâdarât fî Târîhi'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye ve'l-İslâmiyye*. Frankfurt: Ma'hed Târîhi'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye ve'l-İslâmiyye, 1984.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*. 8 Cilt. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed bin Su'ûd el-İslâmiyye, 1991.
- es-Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1999.
- Şahyar, Ayşe Esra. "Sahabenin Tabiundan Hadis Rivayeti". *Hadis Tetkikleri Dergisi* VIII/1 (2010), 125-144.

- eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 1996.
- eş-Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-'Asl*. 12 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1. Basım, 2012.
- Şimşek, Mehmet Ali. *Arapçada Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları ve Türkçedeki Zamanlarda Karşılaştırılması*. Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1997.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. "et-Tesviye Beyne Haddesenâ ve Ahberanâ". *Hamsu Resâil fî 'Ulûmi'l-Hadîs*. kitap editörü Abdülfettâh Ebû Gudde, 279-314. Mısır: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2017.
- Tartı, Nevzat. "Ebu Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XII/3 (2012), 7-25.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 yılları)*. ; İstanbul : İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. "Kitâbu'l-İlel". *Sünenü't-Tirmizî*. 1279-1299. Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi (hicrî ilk iki asır)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2015.
- el-'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâü'l-Kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1984.
- Yağcı, Hızır. "Mu'an'an Hadîsin İttisâli ve 'an Sığasının Senedde Kullanım Şekli = The Ittisal of the Hadith al-Mu'an'an and the Use of the form of 'an in Sanads". *Hadis Tetkikleri Dergisi* XVIII/2 (2020), 97-112.
- Yatkın, Nihat. "Abdullah İbn Abbâs ve Rivâyet Bağlamında Hz. Peygamber'le İlişkisi". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-II -Sahâbe ve Rivâyet İlimleri- Tebliğ ve Müzakereler*. 389-420. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Yücel, Ahmet. *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. bsk., 2020.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 18. Basım, 2015.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. çev. Hulûsi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1963.

- ez-Zehabî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân. *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ’*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2. Basım, 1982.
- ez-Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Bahru’l-Muhît fî ‘Usûli’l-Fıkh*. Ğardaka: Dâru’s-Safve, 1. Basım, 1988.
- ez-Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-İcâbe li İrâdi Mestedrekethu ‘Âişe ale’s-Sahâbe*. el-Mektebetü’l-İslamî, 4. Basım, 2000.